Bossche Bladen
Cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch

In dit nummer

77 ■ Column
Keer het herfsttij!
Pascal Viskil

78 ■ Interview
Bouwhistoricus Ad van Drunen
Den Bosch is mijn stad
Jac. J. Luyckx

83 ■ **Stoomboot ontploft in 1849**
De ondergang van de 'Jan van Arkel no. 2'
Bram Steketee en Hans Willems

93 ■ Moers Taal
Appesteen
Jos Swanenberg

94 ■ **'Burgemeester Sportsman'**
De veelzijdigheid van Felix von Heijden
Henk Mees

100 ■ Boeken
The Land of Unlikeness
Een raadselachtig drieluik?
Ed Hoffman

102 ■ Boeken
Putten uit het Bossche verleden

103 ■ **Zicht op de Sint-Jan**
Stadsgezicht door Bruno van Straaten
Maurice Wery

106 ■ Bossche Schilders
Herman Moerkerk (1879-1949)
De uitspraak
Vincent Verstappen

108 ■ bam-praat
Voorgevel
Stefan Molenaar

109 ■ Berichten
Nieuws van het Stadsarchief

Keer het herfsttij!

De vorige editie van Bossche Bladen stond al uitgebreid stil bij het afscheid van uw vertrouwde hoofdredacteur Aart Vos. Afgelopen week zwaaide de stad hem uit met een gepersonaliseerde studiedag – toepasselijk gedoopt tot *'s-Hertogenbosch: Aarts Paradijs*? Het vraagteken verraadt enige twijfel bij de organisatie. Kennelijk wist niemand heel zeker of Aart de stad daadwerkelijk beschouwde als zijn eigen paradijs. En dat na 31 jaar dienstverband. Het vertrek van dr. Vos zorgt natuurlijk voor onvermijdelijke veranderingen. Het maakt tegelijkertijd ook pijnlijk duidelijk dat het culturele veld in de stad er niet zo heel paradijselijk meer bij ligt. Bezuinigingen dwingen tot een beperking van het ambtelijk apparaat. En dus kan het gebeuren dat iemand met de staat van dienst als Aart Vos geen directe opvolger krijgt binnen het Stadsarchief. Dit alles met directe gevolgen voor Bossche Bladen. Met een kleinere bezetting zag het Stadsarchief zich daarom genoodzaakt tijdelijk een externe hoofdredacteur aan te trekken. Goed beschouwd steekt ondergetekende dus een jaar lang zijn vinger in de dijk. Tussentijds verkennen de makers van het blad de mogelijkheden voor de toekomst. Hoe moet het nu verder met Bossche Bladen? Laten we ons wegblazen door een aanhoudende crisis? Transformeren we tot een duurzaam alternatief? Herrijzen we als digitale feniks uit onze papieren as? Of is er misschien nog een andere uitweg? Tijdens deze bezinning op een toekomstbestendige strategie, stelt de redactie zich open voor uw suggesties en uw hulp. Mail visioenen, angstdromen of concrete aanbiedingen naar *redactie@bosschebladen.nl*. Dit gloednieuwe adres dient overigens ook als kopijbus.
Wij horen graag van u!

Pascal Viskil

De oplettende abonnee herkent onze tijdelijke hoofdredacteur misschien. In de periode 2010-2011 maakte hij – namens het Noordbrabants Museum – al deel uit van de redactie. Inmiddels werkt hij onder zijn eigen naam als freelance tekstschrijver en redacteur.

Hansje Brinker steekt zijn vinger in de dijk.

Jac. J. Luyckx

Ad van Drunen (Foto: Olaf Smit, 2012)

De halve week verblijft hij in zijn tweede huis in Zeeland, waar hij bouwhistorisch adviseur en lid van de Monumentencommissie van Middelburg is; zo ook in Veere en Vlissingen. Maar Ad van Drunen sluit elke twijfel uit: 'Den Bosch is mijn stad'. Ook al is hij nog maar twee dagen per week bij de BAM – de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten – te vinden. Dat blijft hij doen, zij het verder onbezoldigd, want per 1 augustus is hij met pensioen gegaan.

Bouwhistoricus Ad van Drunen

Den Bosch is mijn stad

Ad van Drunen zal de geschiedenis ingaan als de eerste gemeentelijke bouwhistoricus van Den Bosch, ja zelfs van Nederland. Benoemd in 1975, in een tijd dat het woord 'bouwhistoricus' nog een onbekend begrip was. Den Bosch liep daarmee voorop, samen met Utrecht, waar vrijwel gelijktijdig eenzelfde professionalisering van de monumentenzorg plaatsvond. Hoe nieuw het beroep van bouwhistoricus in die tijd was, blijkt wel uit het feit dat er nog geen opleiding voor bestond. Bouwkunde-studenten aan de Technische Universiteit Delft richtten een nieuwe studierichting op: Restauratie. Ad van Drunen, die daar één van de studenten was, ging zich toeleggen op het onderzoek.

De liefde voor zijn stad en haar historie heeft Ad van Drunen, geboren in de historische binnenstad van Den Bosch (1947), van huis uit meegekregen. Nauwelijks 20 jaar oud zat hij met zijn moeder en twee broers op de publieke tribune van de gemeenteraad tijdens de vier fameuze marathonvergaderingen, waarin in januari 1968 over het lot van de Binnendieze werd beslist. 'We zijn zelfs een keer van de publieke tribune gestuurd, omdat we te lang klapten na een pleidooi voor het behoud van de Binnendieze.' Met een lach: 'Zo netjes ging het toen, applaus als blijk van protest, maar toch moest de publieke tribune ontruimd worden...'

'De strijd om het behoud van de Binnendieze is trouwens een keerpunt in mijn studie geworden: Ik deed weg- en waterbouw, eerst op de HTS in Den Bosch, nadien op de Technische Universiteit in Delft. De Binnendieze is een mengeling van water- en (bouw)historie. Daardoor ben ik omgezwaaid naar Monumentenzorg.'

Ook de omstandigheden droegen daar aan bij. 'De tijd van de strijd om het behoud van de historische binnenstad – de krant stond er vol van – heb ik volop meegemaakt. Ook bekenden uit mijn omgeving droegen bij aan mijn vorming. Ik was misdienaar bij de paters Redemptoristen. Zodoende kende ik pater Van de Laar, een historicus die mede aan de wieg stond van 'De Boschboom'. En Herman Teering, 'Hoofd Bouwkunde' bij de dienst Gemeentewerken, was een vriend van mijn vader. Die mensen waren mijn aanknopingspunten.'

Begin

In de studentensociëteit van de HTS in de Zusters van Orthenpoort 'hebben we Hein Bergé uitgenodigd om zijn verhaal te vertellen. Dat maakte zo'n geweldige indruk dat voor mij één ding vaststond: de Binnendieze moet blijven. De Zusters van Orthenpoort is voor mij dus eigenlijk het begin. We werden gegrepen door de tijd, bovendien een tijd dat (voorzichtig) werd geknaagd aan het gezag.'

'Het Binnendieze-debat heeft mij gemotiveerd en gevormd. Als student bouwkunde in Delft wilde ik meer: monumentenzorg en restauratie. Maar een hoogleraar daarvoor was er nog niet. Restauratie werd gekoppeld aan architectuur. Wij (de geïnteresseerde studenten) zijn toen maar begonnen zonder hoogleraar. We nodigden deskundigen uit, onder andere van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die ons de nodige kennis bijbrachten. We hebben optimaal gebruik gemaakt van de mogelijkheden die zich voordeden. Begin jaren '70 is bouwhistorie een afstudeerrichting geworden. Met een hoogleraar: Coen Temminck Groll, die later nog een rol heeft vervuld bij het opzetten van de afdeling Bouwhistorie bij de dienst Gemeentewerken in onze stad.'

Ad van Drunen studeerde eerst in 1977 af. Want ondertussen werkte hij ook al. Hij liep stage bij Herman Teering, die tevens restauratiearchitect van de Sint-Jan was, werkte twee keer drie maanden in Duitsland. 'De Duitsers zijn pioniers op het gebied van bouwhistorie. In Lübeck, een prachtige stad met veel baksteenbouw, zag ik wat allemaal mogelijk was en ik dacht: dat moet ook in Den Bosch kunnen. In Lübeck leerde ik dat je mensen nodig hebt die naar beneden kijken maar ook naar boven. Archeologen willen steeds dieper, maar de bouw op die oude funderingen is net zo belangrijk. Veel wat ze daar in Duitsland hadden bedacht, hebben we hier toegepast. Want we hadden hier nog niets. We wisten eigenlijk niet goed hoe we een en ander aan moesten pakken. Ik werd nog gezien als bouwkundige. Het woord bouwhistorie bestond nog niet. *Bauforschung* heette het in Duitsland. Daar ontstond op een gegeven moment ook het woord *Bauhistoriker*, een begrip dat zich gemakkelijk liet vertalen.'

In 1975 kon Ad van Drunen bij de gemeente Den Bosch beginnen. Gemeentewerken zat echt niet op een bouwhistoricus te wachten, herinnert hij zich alle tegenwerking die hij heeft ondervonden. Maar: 'Ik had de tijd mee. Met het rapport 'Een integraal binnenstadsbeleid' was de strijdbijl tussen Bergé

Ad bij de Zusters van Orthenpoort: 'hier is het begonnen!' (Foto: Olaf Smit)

Op de zolder van het huis Hinthamerstraat 89-91 (bij de hoek Torenstraat) wijst Ad van Drunen naar de restanten van een 'arkeltorentje' van de oude voorgevel, nu halverwege het huis. De foto is door Felix Janssens genomen tijdens het bouwhistorisch onderzoek van 1987. (Foto: Stadsarchief, negatievenarchief Felix Janssens)

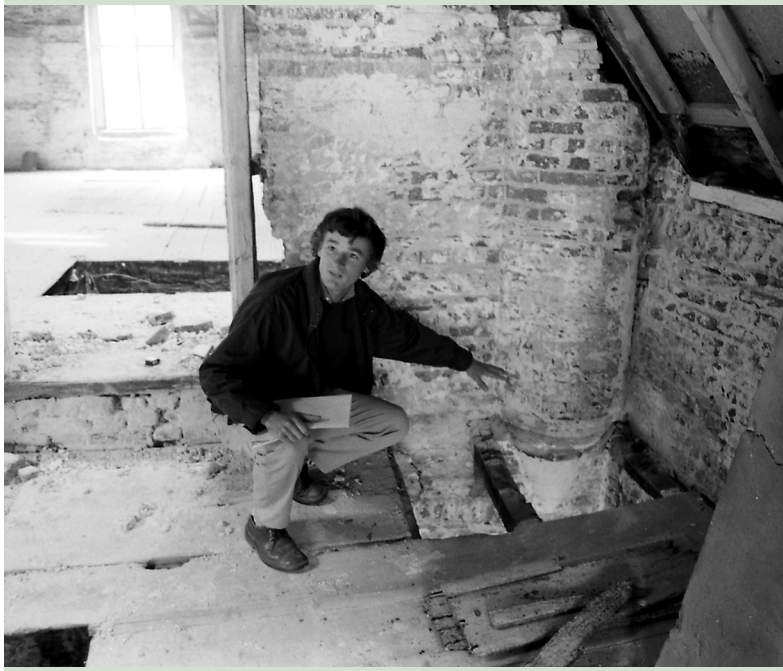

c.s. en de gemeente begraven. Bovendien was Leo van Nispen (later directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) 'Hoofd Binnenstad' geworden en hij zag monumentenzorg en stedenbouw als één geheel.'

Geboortehuis

Eén van de eerste dingen waarmee Ad van Drunen in zijn nieuwe functie werd geconfronteerd was 'de sloop van mijn geboortehuis': het Caroluszie-kenhuis in de Jan Heinsstraat. Het was slopen-oude-stijl, want: 'Men was nog niet ingesteld op het documenteren van historische bouwkundige gegevens of het vastleggen van wat bewaard verdiende te blijven. Ik heb de drie gebouwen alleen maar zien afbreken.'
Tegelijk zegt het iets over wat er in de tussentijd is bereikt. Door een wetswijziging in het Besluit Ruimtelijke Ordening zijn gemeenten sinds 1 januari van dit jaar verplicht aan bestemmingsplannen een cultuurhistorische paragraaf toe te voegen waarin wordt vastgelegd wat waardevol is en beschermd moet worden. 'In Den Bosch zijn we hier mee bezig.' En dat is bepaald niet het enige op grond waarvan Ad van Drunen durft te zeggen: 'Den Bosch is zijn tijd vooruit. We liepen achter in ontwikkeling – kijk alleen maar hoe lang de Binnendieze nog als open riool heeft gefungeerd – maar die achterstand is omgezet in een voorsprong. In die overgangstijd heb ik hier mogen werken en volop gebruik gemaakt van de mogelijkheden die er lagen. Dat was niet altijd even gemakkelijk. Ik heb veel tegenstand moeten overwinnen om te komen tot een gemeentelijke afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM), die gegevens uit het verleden documenteert en daar iets mee doet. Dit is een van de belangrijkste punten waarop Den Bosch het goed heeft gedaan.'

Vijandige dienst

Maar: 'Ik kwam hier een vijandige dienst, Bouw- en Woningtoezicht, tegen waar men archeologisch en bouwhistorisch onderzoek alleen maar als hinderlijk ervoer. 'Het was de tijd dat men voor stijve constructies koos. Met staal en beton, want een gebouw moest vooral blijven staan. Vroeger was sprake van een heel andere wijze van bouwen. Het waren vroeger flexibele constructies met hout, baksteen en kalk als voornaamste bouwmaterialen. Die constructies wil de bouwhistoricus vastleggen, documenteren. En dat kost nu eenmaal tijd. Voor bouwers is tijd geld. Die willen door. Natuurlijk botste dat. De bouwhistoricus ondervond dus nogal wat tegenwerking op zijn pad.'
Toch wist Ad van Drunen te winnen, al was daarbij de hulp van anderen, zoals de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, onontbeerlijk. Een voorbeeld heeft de Bossche bouwhistoricus desgevraagd onmiddellijk bij de hand. 'Er moest een stadskantoor komen. Liefst zo dicht mogelijk bij het stadhuis. Achter het Wild Varken stonden een paar oude panden. Die konden wel gesloopt worden. Hoewel ik nog niet eens afgestudeerd was, mocht ik eerst een bouwhistorisch onderzoek doen. Daardoor is uiteindelijk de voorbouw behouden gebleven.'
'Tijdens dat onderzoek werd ik gesterkt in mijn opvatting dat het hier om heel waardevolle bebouwing ging, want bij de sloop van het achterliggende gedeelte stuitte ik op de vierkante fundering van een woontoren. Dat zijn relatief hoge gebouwen, enigszins terugliggend van de rooilijn. Daar zijn er niet zoveel van in Nederland. Zo'n woontoren is een echt statusgebouw.' Tijd om een en ander te onderzoeken was hem niet gegund. De belangrijke historische resten werden door de graafmachine weggeschept.' Als ik er aan terugdenk kan ik nog emotioneel worden.'

Monumentenstad

Dat neemt niet weg dat Ad van Drunen evengoed ook wel zijn ongelijk heeft gehaald. 'Maar ik wist wat ik wilde en ik leerde wat haalbaar was.' Al impliceert dit de verzuchting: Als ik in de begintijd meer ruimte had gekregen, had ik veel meer kunnen bereiken.'
Met hoeveel spijt hij dit ook constateert, het leven van de gedreven bouwhistoricus in Van Drunen is er niet door verzuurd. Hij kijkt bepaald niet om in wrok. Integendeel. Voldoening overheerst als hij nogmaals vaststelt: 'Den Bosch heeft heel goed de achterstand die ze had naar een voorsprong omgebouwd. Al heb ik altijd moeten vechten, ik geniet er nog steeds van dat wij het optimale uit de situatie hebben gehaald.' Het ultieme bewijs: Den Bosch dat mensen als Bergé en Van der Eerden nodig had om de rampspoed van het Structuurplan 1964 en het dempingsbesluit Binnendieze van 1968 af te wenden, had in het Monumentenjaar 1975 niet minder dan vijftig huizen in restauratie.' Was het vroeger 'een en al ellende', tegenwoordig heeft de stad 'nog steeds een voorsprong'. Ad van Drunen schrijft dat toe aan het feit dat 'de inzichten veranderden'. Met als resultaat dat 'Den Bosch nu wel, na Amsterdam en Utrecht, op de derde plaats staat als meest gewilde woonplek in ons land.'
Nog een voorbeeld hoe Ad van Drunen in zijn soms zo moeizame werk de steun van anderen zocht en kreeg. 'Op een gegeven moment vond ik dat er gestructureerd archeologisch onderzoek in Den Bosch

Ad geeft uitleg tijdens massaal bezoek aan de Hof van Zevenbergen op de Open Monumtendag van 1990. (Foto: BAM, Jan Verhoeff)

nodig was. Dat is tenslotte gelukt, maar niet zonder de support van mensen als stadsarchivaris Kuyer, onbetwistbaar een autoriteit wiens oordeel zwaar woog.' Maar uitbreiding van de personeelsbezetting zat er voor de sector van Ad van Drunen niet in. Hier kwam zijn vindingrijkheid hem goed van pas: 'Door de helft van mijn salaris in te leveren mocht ik een halftimer aantrekken.' Zo kwam Harry Boekwijt er bij, net zo gedreven als Van Drunen. 'Want hoewel wij met vijftig procent salaris genoegen namen, werkten we zes dagen per week, vaak drie dagdelen per etmaal... Eigenlijk waren we toen met vier mensen, want intussen waren Hans Janssen en Eddie Nijhof benoemd als archeologen.' Maar hoewel de BAM in omvang behoorlijk is gegroeid, 'we zouden op geen stukken na hebben kunnen doen, en nog doen, wat we doen, als we ons niet gesteund wisten door een groot aantal vrijwilligers. Veel van hen waren gepensioneerden met een bouwkundige achtergrond, maar ook tal van jongeren die na hun opleiding niet aan werk konden komen; vaak jonge historici die hier een soort aanvullende opleiding deden.' Alles bijeen 'een fantastische mix van kennis en ervaring'. 'Eigenlijk zijn we altijd een leerschool geweest. Eerst hebben we zelf uitgevonden wat bouwhistorie precies was. De kennis die wij in de praktijk hebben opgedaan, hebben wij vertaald en doorgegeven aan anderen. We waren een praktijkschool, een Bossche School voor bouwhistorie.'

Verbreding

'In de praktijk ontdekten we dat bouwhistorisch onderzoek zich niet mocht beperken tot individuele gebouwen. Het gaat om de onderlinge stedenbouwkundige samenhang van de onderscheiden panden. In het onderzoek van de afzonderlijke huizen moet je ook de gemeenschappelijke muren met belendende percelen betrekken. Daarmee kom je als vanzelfsprekend op het terrein van de buren. Die samenhang in een middeleeuwse stad is ons belangrijkste onderzoeksthema geworden, en uiteindelijk een verbreding van wat bouwhistorie beoogt. We hebben een methodiek, de zogenaamde bouwblokmethode, ontwikkeld om de samenhang

Soms kon het bouwhistorisch onderzoek in combinatie met grote archeologische opgravingen worden uitgevoerd, zoals hier bij het onderzoek van het Minderbroedersklooster aan de Dode Nieuwstraat in 1987. Op de voorgrond graven de archeologen, op de achtergrond documenteren bouwhistorici de zijgevel van de middeleeuwse refter. (Foto: BAM)

in kaart te brengen tot een soort stedenatlas.' Het resultaat daarvan laat zich terugvinden in het standaardwerk, dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zo graag zag: *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom*, tegelijk het proefschrift waarmee Ad van Drunen in 2001 promoveerde. Voor zijn baanbrekend werk ontving hij in 2006 de Historische Prijs van Noord-Brabant.
Meer nog dan het schrijven van zijn dissertatie heeft de toename van het organisatorisch werk van 'zijn' steeds groter geworden dienst er toe geleid dat Van Drunen 'te weinig is toegekomen aan wat mijn grote liefde is: op de steigers staan en onderzoek doen. Ik heb meer op kantoor gezeten dan in mijn aard lag.' Aan de andere kant is hij zo nuchter om vast te stellen dat de handicap van zijn gezichtsvermogen dit werk praktisch onmogelijk maakte. 'Ik ben aan één oog blind. Dan kun je geen diepte meer bepalen en zijn steigers taboe.'

Teamwork

Hoewel Ad van Drunen nog altijd betreurt dat hij in zijn werk als bouwhistoricus in Den Bosch niet betrokken is geweest bij de Sint-Jan – 'over strikte scheiding tussen Kerk en Staat gesproken!' – kijkt hij met plezier terug op de voorbije 37 jaar. 'Waar ik met genoegen op terugzie is de collegiale samenwerking met het Stadsarchief. Die heb ik heel erg op prijs gesteld. Uit die samenwerking is ook *Bossche Bladen* ontstaan, nog steeds een goede zaak.' Ook benadrukt Van Drunen dat hij 'het niet alleen heeft gedaan. Het is teamwork geweest.' Waar een zekere trots gerechtvaardigd zou mogen heten, volstaat Ad van Drunen met te zeggen: 'Ik heb met een hoop dingen meegedaan, maar ik heb nooit voorop willen staan. Ik ben vrij onzichtbaar gebleven.' En als hij zegt: 'Den Bosch is mijn stad', voegt hij daar in één adem aan toe: 'Hier weg te gaan en alles los te laten zou ik niet kunnen.' Als vrijwilliger blijft hij dan ook, nadrukkelijk 'zonder anderen voor de voeten te lopen'. Onbezoldigd, als gezegd, 'maar ik mag wel gebruik blijven maken van de faciliteiten van de dienst. Dat is ook noodzakelijk, anders kan je niet werken.'
Een en ander in de wetenschap dat 'er nog veel onuitgewerkt onderzoeksmateriaal is blijven liggen. Ik hoop nog veel oude onderzoeken uit te kunnen werken.'

Stoomboot ontploft in 1849

De ondergang van de 'Jan van Arkel no. 2'

Bram Steketee en
Hans Willems

Op zondag 28 oktober 1849 om 7.00 uur 's ochtends ontploften de stoomketels van het beurtschip Jan van Arkel, no. 2. Het schip zonk, de ravage was enorm, de ontzetting onder de Bosschenaren groot. Uiteindelijk bleken elf mensen het leven te hebben gelaten.[1]

Vervoer over water

Wie in het verleden goederen wilde vervoeren was aangewezen op transport over land of water. Als gevolg van de slechte landverbindingen was vervoer per schip vaak goedkoper. De vracht kon bestaan uit bulkgoederen, met name landbouwproducten zoals graan. Of uit stukgoederen als kisten en manden. Dit stukgoed werd veelal vervoerd door beurtvaarders, die traditioneel deel uitmaakten van het schippersgilde (afb. 1). De beurtvaart hield in dat deze goederen volgens een vaste dienstregeling langs een vast aantal havens werden getransporteerd. Naast stukgoed vervoerde een beurtvaarder ook personen en vee, dit alles tegen vaste prijzen.
Met het uitvaardigen van de eerste staatsregeling van de Bataafse Republiek op 2 mei 1798 werd in artikel 53 bepaald dat het gildewezen werd opgeheven.[2] Wie nu een ambacht of bedrijf wilde beginnen moest daarvoor toestemming verkrijgen van de overheid, waarvoor dan natuurlijk wel moest worden betaald. Zo ontstonden vervoersmaatschappijen die de beurtvaart tussen de grote steden in stand hielden.

Stoom in de Nederlanden

Koning Willem I was een voorstander van de toepassing van stoom. Zo gaf hij in 1816 Gerhardt Maurits Roentgen opdracht onderzoek te doen naar de Engelse (stoom)scheepsbouw en de mogelijkheden deze toe te passen in de Nederlanden.[3] Een jaar later stichtte de Engelsman J. Cockerill in Seraing

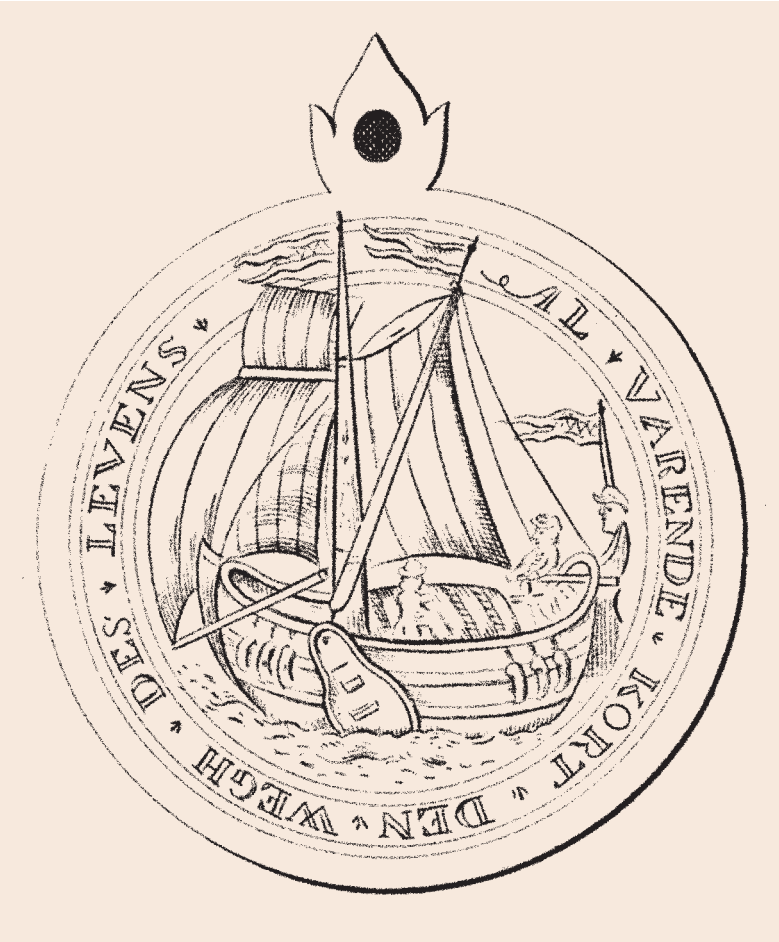

Afb. 1. Van het Bossche schippersgilde zijn diverse penningen bewaard gebleven. Dit exemplaar uit 1734 is aanwezig bij het Noordbrabants Museum (Uit: J. Dirks, 'De Noord-Nederlandsche Gildepenningen', 1878-1879, platen, p. LXXXVII nr. 18).

Dit artikel is opgedragen aan Ad van Drunen, bouwhistoricus van de gemeente 's-Hertogenbosch, die 1 augustus met pensioen ging. Jarenlang was Ad onze begeleider en inspirator tijdens ons vrijwilligerswerk bij de BAM.

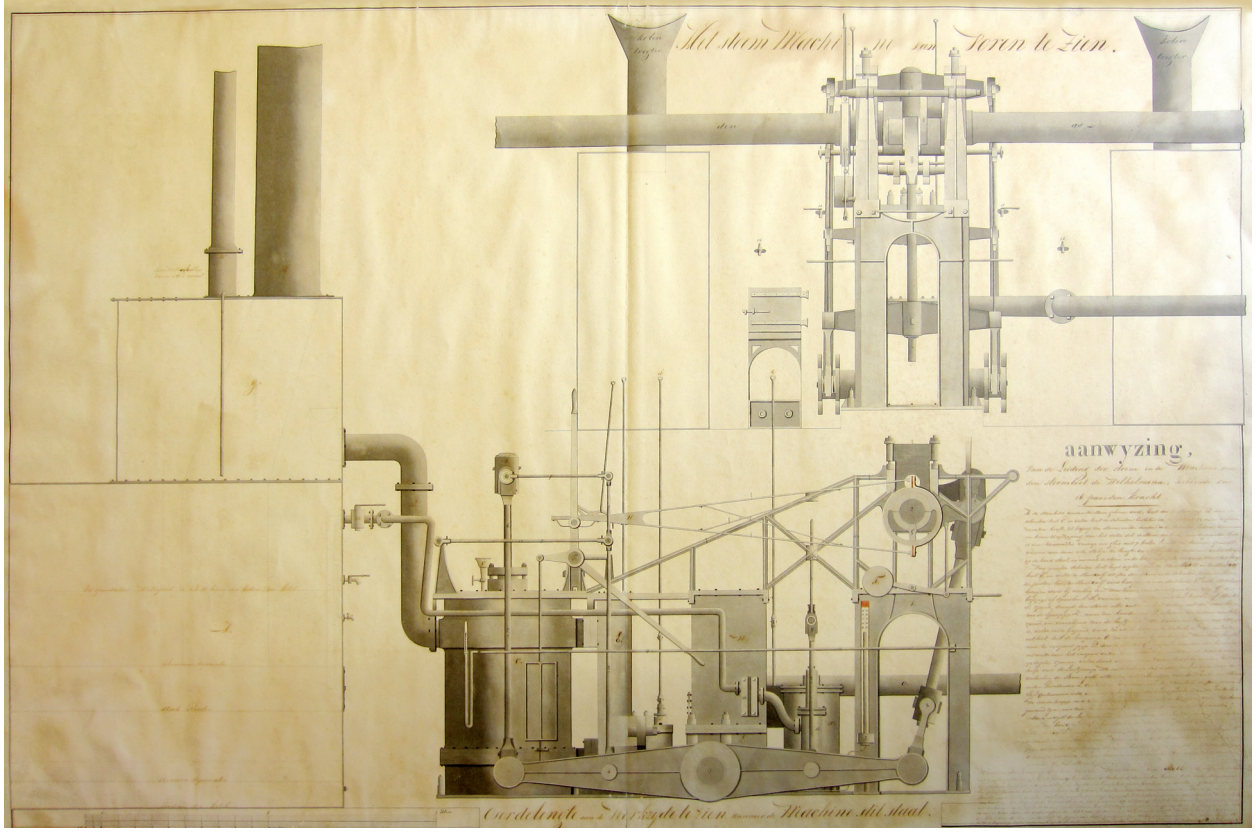

Afb. 2. Het zijaanzicht van de stoommachine van de 'Wilhelmina' in stilstand. (BHIC, kaarten Rijkswaterstaat)

Afb. 3. In 1852 verscheen het boekje 'Reiskaart van 's-Hertogenbosch naar Schiedam per stoomboot'. Hierin was een kaart opgenomen met de route van de beurtvaart tussen deze plaatsen. De rode vlaggetjes geven de halteplaatsen aan. (BHIC, bibliotheek).

nabij Luik met hulp van de Nederlandse koning een fabriek voor stoommachines. Deze fabriek zou uitgroeien tot de grootste fabriek van stoomwerktuigen buiten het Verenigd Koninkrijk.[4]
Niet iedereen was gelukkig met de ontwikkelingen op het gebied van de toepassing van stoom. Toen in 1816 een Engelsman met een stoomboot van

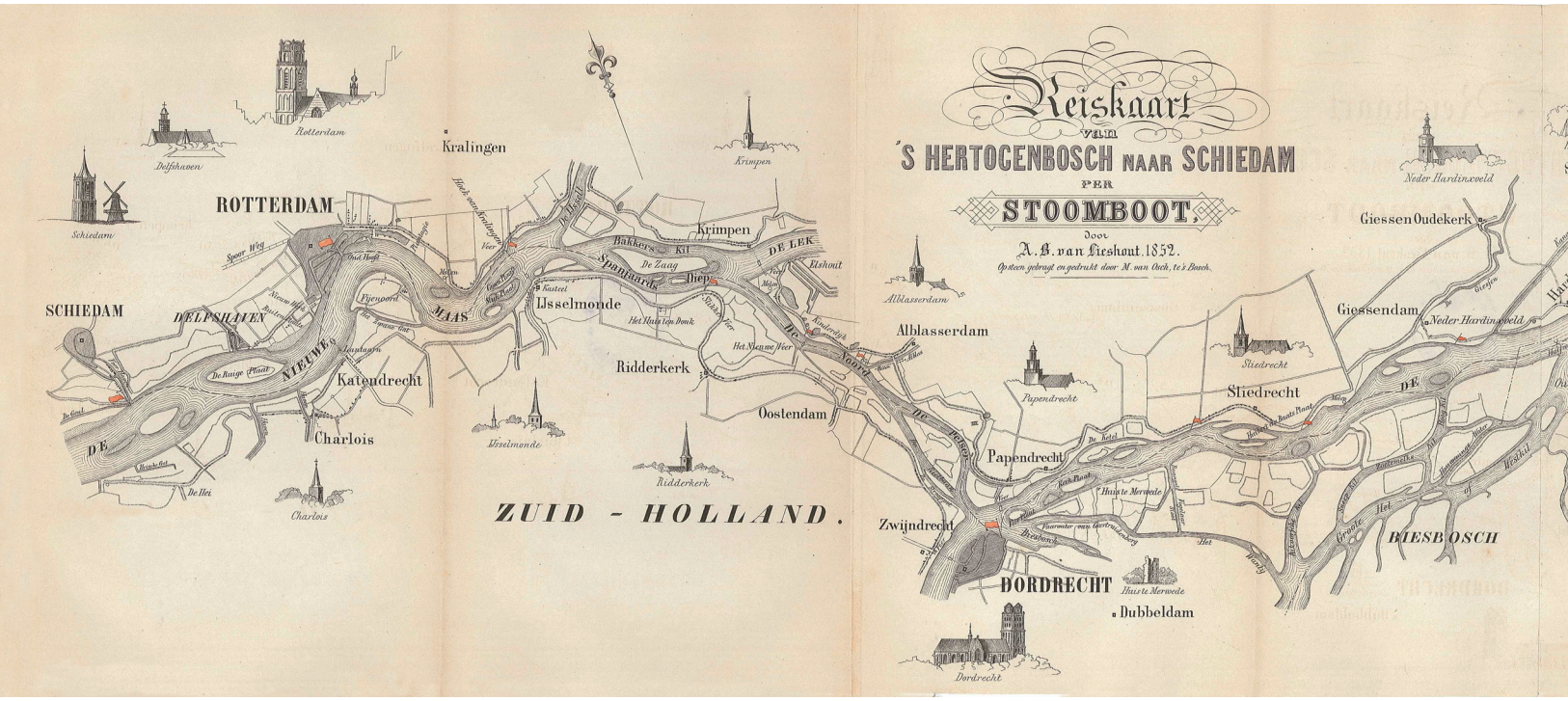

Vlissingen naar Rotterdam voer, ontstond er enige ophef. Terwijl het bootje tegen de wind en de stroom in ploegde, stonden op de dijk Zeeuwen aan hun pijpjes te zuigen en meenden dat Beëlzebub zelf er in zat. 's Zondags is er in de Zeeuwse kerken verwoed gepreekt tegen de waanwijze mens die 'op drijvende vulkanen' Gods wetten trotseerde.[5]
Nu was de verwijzing naar een drijvende vulkaan niet geheel onjuist. In de loop der tijd gebeurden diverse ongelukken met stoommachines. Zo had in hetzelfde jaar een ketelontploffing plaats aan boord van het Engelse stoomschip Phoenix. Uit onderzoek bleek dat ondeugdelijk materiaal was toegepast en de constructie van de ketel verkeerd was geweest. Als klap op de vuurpijl had de stuurman om meer vermogen te genereren de veiligheidsklep te zwaar belast. De ontploffing had veel slachtoffers geëist.[6]

Het eerste stoomschip voor de Nederlandse markt werd in 1821 in Engeland gebouwd. Dit was de veerpont 'Wilhelmina' die over het Hollandsch Diep voer (afb. 2).[7] Ook in de beurtvaart werd de stoom geïntroduceerd. In 1825 werd aan ene W. Rovers in Gorinchem concessie verleend voor een stoomboot/beurtvaartdienst 's-Hertogenbosch – Gorinchem, vice versa, met de raderboot 'Julia'.[8] De boot deed de plaatsen 's-Hertogenbosch-Engelen-Crèvecoeur-Bokhoven-Well-Nederhemert-Veen-Woudrichem-Gorinchem aan. Op de tussenliggende plaatsen mocht de boot niet langer dan vijf minuten aanleggen. Het vaarschema vermeldde vier diensten per week. Voor de passagiers waren drie klassen ingericht: voor-, midden- en achterkajuit. Het roken van tabak was in de achterkajuit (3e klas) niet geoorloofd! Het tarief voor Gorinchem-Den Bosch was *f* 2,50 p.p. 1e klas; *f* 1,50 p.p. 2e klas en *f* 0,75 p.p. 3e klas. De bemanning bestond onder meer uit een kapitein, stuurman, stoker en werktuigkundige. Die laatste diende met het oog op de veiligheid en de bedrijfszekerheid de nodige controles en reparaties aan de stoomwerktuigen te kunnen verrichten. Ook was er vaak een kok en een hofmeester aan boord. Hij zorgde voor de consumpties.[9]
Al eerder was bij Koninklijk Besluit van 6 april 1824 aan dezelfde W. Rovers en consorten toestemming verleend om het door hen onderhouden beurtveer tussen Rotterdam en Den Bosch voortaan met een 'stoomvaartuig' te bedienen (afb. 3).[10]
Later zijn de stoombootmaatschappijen die in 's-Hertogenbosch ontstaan waren, blijkbaar verenigd in één 'Sociëteit'.

De ontploffing

Op zondag 28 oktober 1849 lag de stoombeurtvaarder Jan van Arkel no. 2 op zijn gebruikelijke plaats in de Zuid-Willemsvaart. Tegenover de Citadel aan de

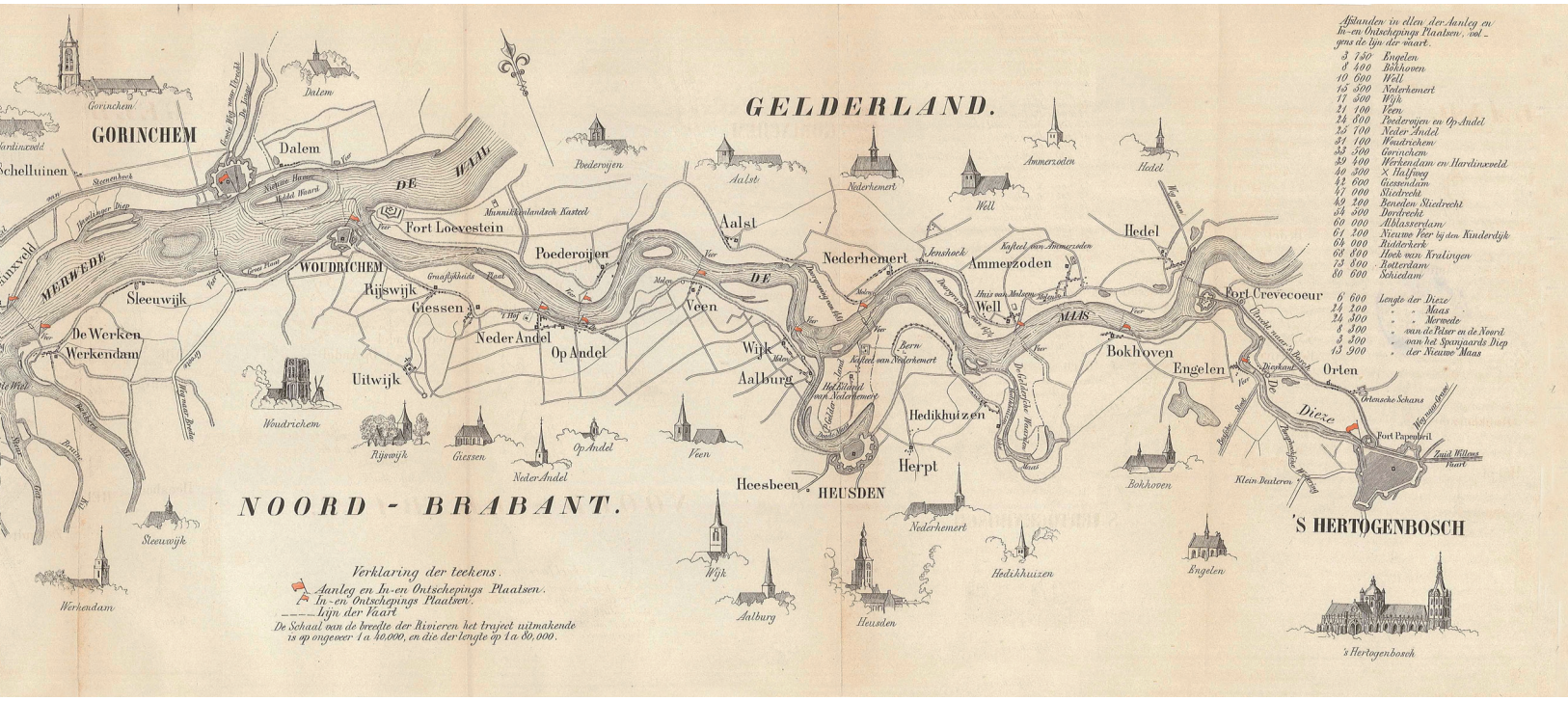

BESCHRIJVING
VAN DE
DROEVIGE GEBEURTENIS,
van het springen der
STOOMBOOT
GENAAMD
JAN VAN ARKEL, N°. 2.
te 's Hertogenbosch.
Op Zondag den 28 October 1849.
Deze droevige gebeurtenis heeft reeds verscheidene slachtoffers gemaakt en laat nog verscheidene verminkten over.
TE ROTTERDAM, BIJ
de Wed. J. B. ULRICH.

Afb. 4. Kaft van het pamflet dat de Rotterdamsche courant op 30 oktober 1849 publiceerde met daarin een beschrijving van de ontploffing en de aangerichte schade. (Stadsarchief, bibliotheek)

kade bij wat werd aangeduid als De Plein. De stokers waren al vroeg begonnen met het op stoom brengen van de ketels. De goederen werden ingeladen en de passagiers kwamen aan boord, de afvaart naar Rotterdam stond gepland om 7.00 uur 's ochtends.
Op het laatste moment had de knecht van een briefschrijver nog een pakje bezorgd dat mee moest. Hij bleef even staan om de boot te zien vertrekken. De advocaat Schiffer, aan boord van het schip, was in gesprek met een officier van het leger, kapitein Smids.[11] Niets wees er op dat er een verschrikkelijk ongeluk stond te gebeuren.
Tijdens de afvaart ging het mis. Met een klap ontploften de stoomketels. Gloeiende metaalstukken vlogen de lucht in. Het achtergedeelte van het schip brak in verschillende delen uiteen. De kracht van de ontploffing was zo groot dat fragmenten over de nabijgelegen haven en aanliggende huizen werden geslingerd. De schoorsteen stortte boven op een in de haven liggende aak, die prompt zonk. De enorme klap denderde over de stad en was in de verre omtrek te horen, tot in Sint-Michielsgestel toe.[12]
De ontploffing eiste verschillende slachtoffers. De knecht van de briefschrijver kwam er nog genadig van af: nadat hij een aantal meter achteruit was geworpen, werd hij bedolven onder modder en splinters. Maar hij overleefde het in elk geval, evenals advocaat Schiffer die als gevolg van de ontploffing in het water terecht kwam. Zijn gesprekspartner – kapitein Smids – had minder geluk: in een van de bronnen staat vermeld dat hij geheel verbrijzeld werd.[13] Zij die zich op het achterschip bevonden, verloren het leven, zij die zich op het voorschip bevonden bleven gespaard (afb. 4).
Na de eerste schrik en ongeloof kwam de hulpverlening op gang. Vanuit de Citadel spoedden militairen zich naar de plek des onheils. Kolonel Voigt, de commandant van de vesting, liet een detachement militairen uitrukken om de orde te bewaren. Officieren van Gezondheid in samenwerking met doktoren verzorgden de slachtoffers die in draagmanden naar het Groot Ziekengasthuis werden vervoerd.[14]
Een dag na de ramp bleek dat er acht dodelijke slachtoffers te betreuren waren die allen in het gasthuis opgebaard lagen. Uiteindelijk zou het dodental oplopen tot elf (afb. 5 en kader).
En dan de aanzienlijke materiële schade. Die bleef niet beperkt tot beschadigde huizen en de boot.[16] Ook de goederen aan boord liepen schade op of raakten zelfs vermist. In het archief van het Kantongerecht is een verklaring teruggevonden waarin G.H. van der Schuijt, commissaris van de *Vereenigde 's-Hertogenbossche Stoomboot Sociëteit* en J.H. Nieuwenhuijzen, agent van dezelfde stoombootsociëteit aangaven wat de Jan van Arkel vervoerde toen de stoomketels ontploften.
Uit de opsomming blijkt dat het grootste gedeelte van de lading niet gespecificeerd was, er is hooguit sprake van een pak, een zak, een mandje et cetera. De inhoud blijft onbenoemd. Een aantal zaken is wel bekend: zo waren twee manden met laarzen, twee zakken met schoenen, tien manden wild, zes vaatjes stijfsel, een pakje snuif aan boord. Het meest waardevolle was 'een verzegeld paket (sic) met aangegeven waarde van *f* 145,-' bestemd voor ene Moormans te Rotterdam.[17]
Deze lijst geeft een mooi beeld welke goederen in die tijd vervoerd werden en wie de geadresseerden waren (afb. 6).

De opruimwerkzaamheden

De gezonken Jan van Arkel no. 2 stremde twee weken lang de scheepvaart op de Zuid-Willemsvaart.[18] Uiteindelijk besloot men om aan weerszijden van het wrak een schip af te zinken. Die maakte men aan het wrak vast waarna het water uit de

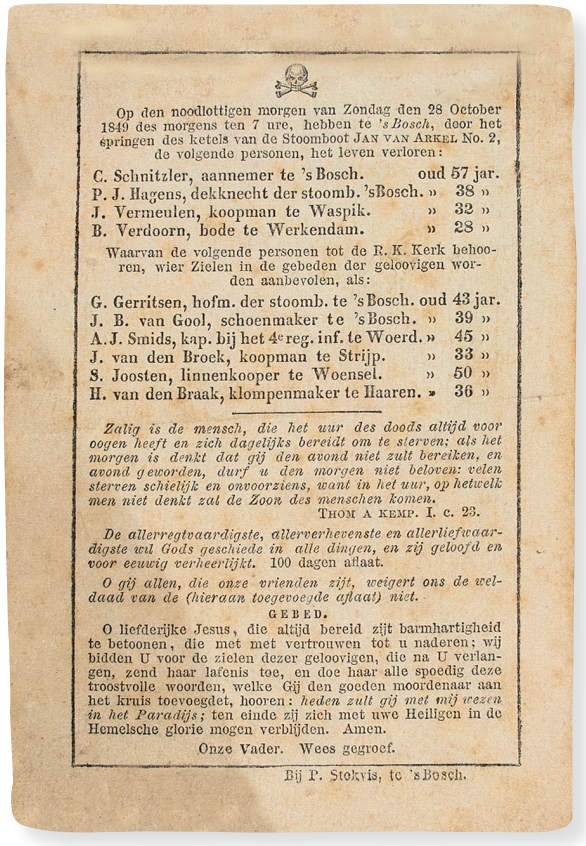

Op den noodlottigen morgen van Zondag den 28 October 1849 des morgens ten 7 ure, hebben te *'s Bosch*, door het springen des ketels van de Stoomboot JAN VAN ARKEL No. 2, de volgende personen, het leven verloren:

C. Schnitzler, aannemer te 's Bosch. oud 57 jar.
P. J. Hagens, dekknecht der stoomb. 's Bosch. » 38 »
J. Vermeulen, koopman te Waspik. » 32 »
B. Verdoorn, bode te Werkendam. » 28 »

Waarvan de volgende personen tot de R. K. Kerk behooren, wier Zielen in de gebeden der geloovigen worden aanbevolen, als:

G. Gerritsen, hofm. der stoomb. te 's Bosch. oud 43 jar.
J. B. van Gool, schoenmaker te 's Bosch. » 39 »
A. J. Smids, kap. bij het 4e reg. inf. te Woerd. » 45 »
J. van den Broek, koopman te Strijp. » 33 »
S. Joosten, linnenkooper te Woensel. » 50 »
H. van den Braak, klompenmaker te Haaren. » 36 »

Zalig is de mensch, die het uur des doods altijd voor oogen heeft en zich dagelijks bereidt om te sterven; als het morgen is denkt dat gij den avond niet zult bereiken, en avond geworden, durf u den morgen niet beloven: velen sterven schielijk en onvoorziens, want in het uur, op hetwelk men niet denkt zal de Zoon des menschen komen.
THOM A KEMP. I. c. 23.

De allerregtvaardigste, allerverhevenste en allerliefwaardigste wil Gods geschiede in alle dingen, en zij geloofd en voor eeuwig verheerlijkt. 100 dagen aflaat.

O gij allen, die onze vrienden zijt, weigert ons de weldaad van de (hieraan toegevoegde aflaat) niet.

GEBED.

O liefderijke Jesus, die altijd bereid zijt barmhartigheid te betoonen, die met met vertrouwen tot u naderen; wij bidden U voor de zielen dezer geloovigen, die na U verlangen, zend haar lafenis toe, en doe haar alle spoedig deze troostvolle woorden, welke Gij den goeden moordenaar aan het kruis toevoegdet, hooren: *heden zult gij met mij wezen in het Paradijs;* ten einde zij zich met uwe Heiligen in de Hemelsche glorie mogen verblijden. Amen.

Onze Vader. Wees gegroet.

Bij P. Stokvis, te 's Bosch.

Afb. 5. Ter nagedachtenis van de overledenen werd een 'collectief' bidprentje uitgegeven. Aannemer Van Maaren staat hier niet in vermeld omdat hij enige tijd later overleed. Voor hem werd een afzonderlijk bidprentje opgesteld. (Respectievelijk Brabant Collectie in Universiteit Tilburg en Collectie B. Geerts, Drunen)

Afb. 6. Fragment van de verklaring met het overzicht van de goederen die zich ten tijde van de ontploffing op het schip bevonden. (BHIC, archief Kantongerecht)

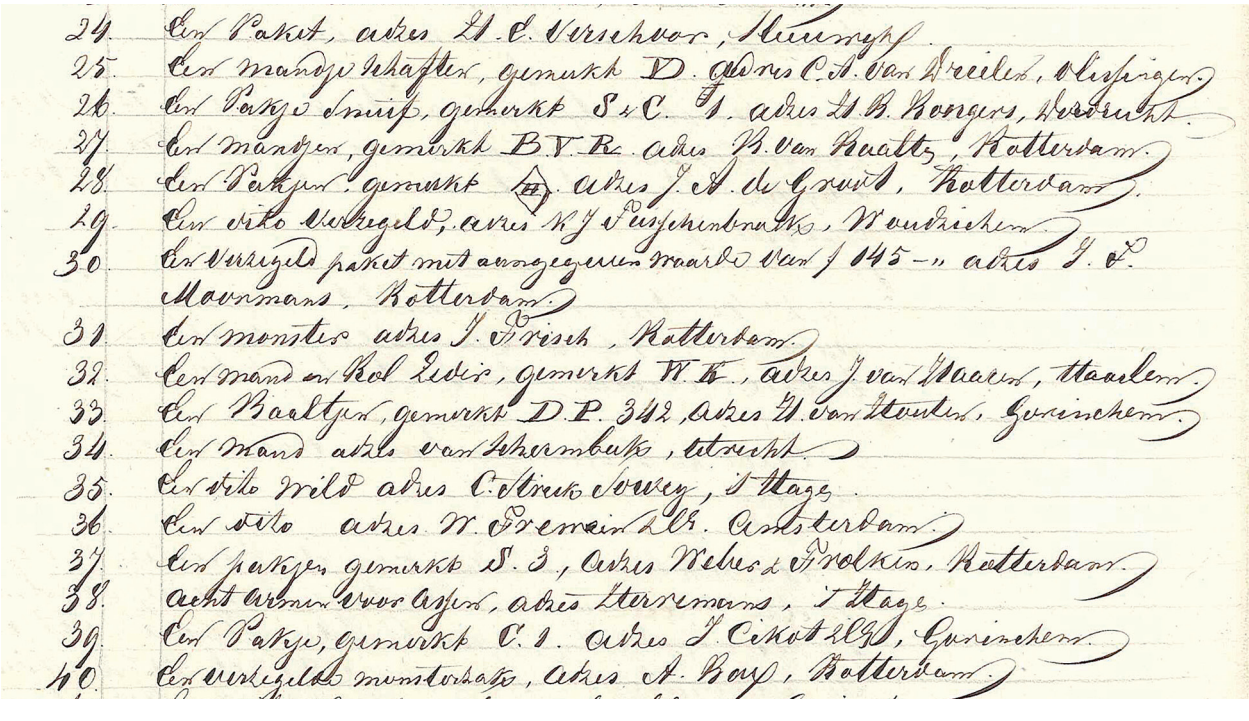

Afb. 7. Het Noordbrabants Museum is in het bezit van een kistje met enkele restanten van de Jan van Arkel no. 2: een schroef en twee stukken ijzer. (Collectie Noordbrabants Museum)

afgezonken schepen werd weggepompt. Als gevolg van de opwaartse kracht kwam het wrak met de schepen mee omhoog. Zo kon het geheel worden afgevoerd.[19]
Uiteindelijk lukte het op zaterdagavond 10 november de gezonken stoomboot naar de rechteroever van de Dieze tegenover de 'Stenen beer' te slepen. Deze operatie werd uitgevoerd onder toezicht van L. Smits, scheepsbouwmeester uit Kinderdijk en C. van Esch uit 's-Hertogenbosch. Vermoedelijk is het casco vervolgens op een nabijgelegen helling gesloopt.[20]
Overigens bracht het lichten van het wrak nog onverwachte kosten voor de stoombootmaatschappij met zich mee. Tijdens het transport was extra ruimte nodig voor het wrak en de twee lichters, dat wil zeggen dat een klein deel van de punt van bastion 1 van de Citadel moest worden afgekapt. De ontstane schade moest de directie vergoeden.[21]
Nadat het wrak geborgen was, werden onder toezicht van notaris Hubert de restanten in verschillende kavels in de openbare verkoop gedaan. De verkoop vond onder meer plaats in de Orthenstraat bij het 'Handelshuis de Weduwe Johan F. van Rijckevorsel en zonen te 's-Hertogenbosch' (afb. 7).[22]

Slachtoffers

dodelijke slachtoffers:
Christiaan Schnitzler, aannemer, 's-Hertogenbosch
Gerardus Gerritsen, hofmeester, 's-Hertogenbosch
Johannes Baptist van Gool, schoenmaker, 's-Hertogenbosch
L.A.J. Smids, kapitein vierde regiment infanterie, Woerden
Johannes Vermeulen, koopman, Waspik
Bastiaan Verdoorn, bode, Werkendam
Jan van den Broek, koopman, Strijp
Simon Joosten, linnenkoopman, Woensel
Petrus Johannes Hagens, dekknecht, 's-Hertogenbosch
Hendrikus van den Braak, klompenmaker, Haaren
Martinus van Maaren, aannemer, 's-Hertogenbosch[15]

zwaargewond opgenomen in het Groot Ziekengasthuis:
Dirk Rijkers, machinist van de stoomboot
Ivo d'Hondt, koopman
Antonius Kokken, knecht van de stoomboot
D. Giesselbacht, stoker van de stoomboot
G. Koeman, stoker van de stoomboot

gewonden die thuis verpleegd werden:
de twee kinderen van de omgekomen hofmeester Gerritsen
Van der Schuijt, de kapitein van de boot

Onderzoek naar de oorzaak

De in 1833 afgekondigde wet met betrekking tot veiligheidsmaatregelen voor het gebruik van Stoomwerktuigen[23] was ten tijde van de ontploffing van de Jan van Arkel no. 2 al een tijd van kracht.
De wet bepaalde onder meer dat wie een stoomwerktuig wilde gebruiken verplicht was daarvan aangifte te doen bij de provinciaal Gouverneur. In een formulier moesten diverse gegevens worden ingevuld zoals doel van het werktuig, de naam van de fabrikant, de soort gebruikte materialen en de maximale druk van de ketel. In geval van vervoer van reizigers diende ook een tekening van het vaar- of rijtuig te worden overhandigd.
De Gouverneur stuurde het ingevulde formulier door naar het Departement voor Nationale Nijverheid en Koloniën waar het hoofd van het departement een deskundige benoemde die het stoomwerktuig aan een technische inspectie onderwierp. De deskundige stelde een verslag van zijn bevindingen op dat het departement bewaarde. Bij een gunstig advies werd via de Gouverneur een akte van vergunning afgegeven. Vervolgens moest desnoods jaarlijks een inspectie van het werktuig uitgevoerd worden, waarbij overtredingen bestraft werden.

De commissaris van politie

Nog dezelfde dag dat de Jan van Arkel no. 2 was ontploft, stelde de commissaris van politie, A.G. van Oorschot, een onderzoek in. Zijn bevindingen legde hij vast in een proces-verbaal.[24] Voor zijn onderzoek ondervroeg hij een aantal personen waaronder Dirk Rijkers, machinist van de stoomboot. Deze verklaarde dat bij afvaart het waterpeil in de ketels voldoende was en dat de stoomdruk in de ketel zich nog onder het maximum bevond. Verder gaf hij te kennen dat de machine slecht werkte, maar dat hij

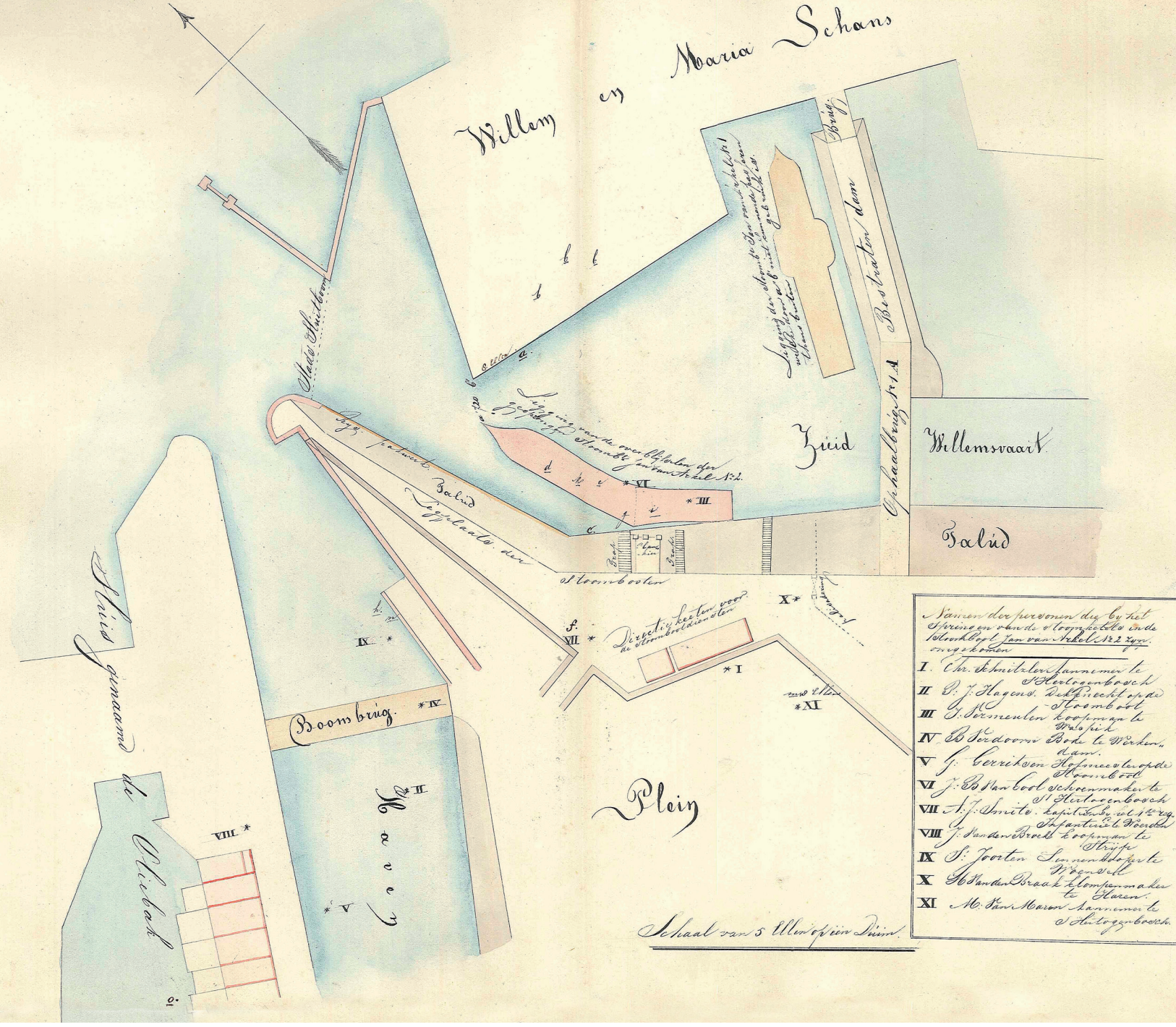

Afb. 8. Bij het rapport van de commissie behoorde deze situatietekening. Dwars op de Zuid-Willemsvaart ligt het geknakte scheepswrak. De romeinse cijfers geven de plaats aan waar de dodelijke slachtoffers vielen. Met de kleine letters zijn de plaatsen aangeduid waar onderdelen van het schip werden teruggevonden. Bij de thans niet meer bestaande ophaalbrug en dam naar het midden van de Citadel ('Willem en Maria Schans') is op de tekening aangegeven dat daar de stoomboot Jan van Arkel n°. 1 voor anker lag. Deze zal ongetwijfeld voor dezelfde maatschappij gevaren hebben. Ter verbetering van de doorvaart is in 1880 het Citadel-bastion bij de ingang van de Zuid-Willemsvaart verwijderd. Eerder, in 1851, werd al bij de haveningang de oostelijke landtong naar de oude waterpoort weggegraven. (BHIC, correspondentie Rijkswaterstaat).

had gemeend dat de ketels sterk genoeg waren. De logementhouder I. Romeijn getuigde dat hij van de machinist had gehoord dat de boot half november naar de werf zou gaan. Dat de Jan van Arkel no. 2 tijdelijk uit de vaart zou gaan bevestigde A. van Hoften, schipper en belanghebbende in de stoombootmaatschappij. Deze meldde dat was besloten een nieuwe machine in de boot te plaatsen, niet omdat de oude gevaarlijk was, maar omdat die 'te traag werkte en te veel vuur vorderde'.[25] De zadelmaker J. van Mackelenberg uit de Kruisstraat liet een heel ander geluid horen. Hij verklaarde dat de overleden hofmeester Gerritsen veertien dagen eerder gezegd zou hebben: 'het is ongeoorloofd wij worden er iedere reize aan gewaagd'.[26]

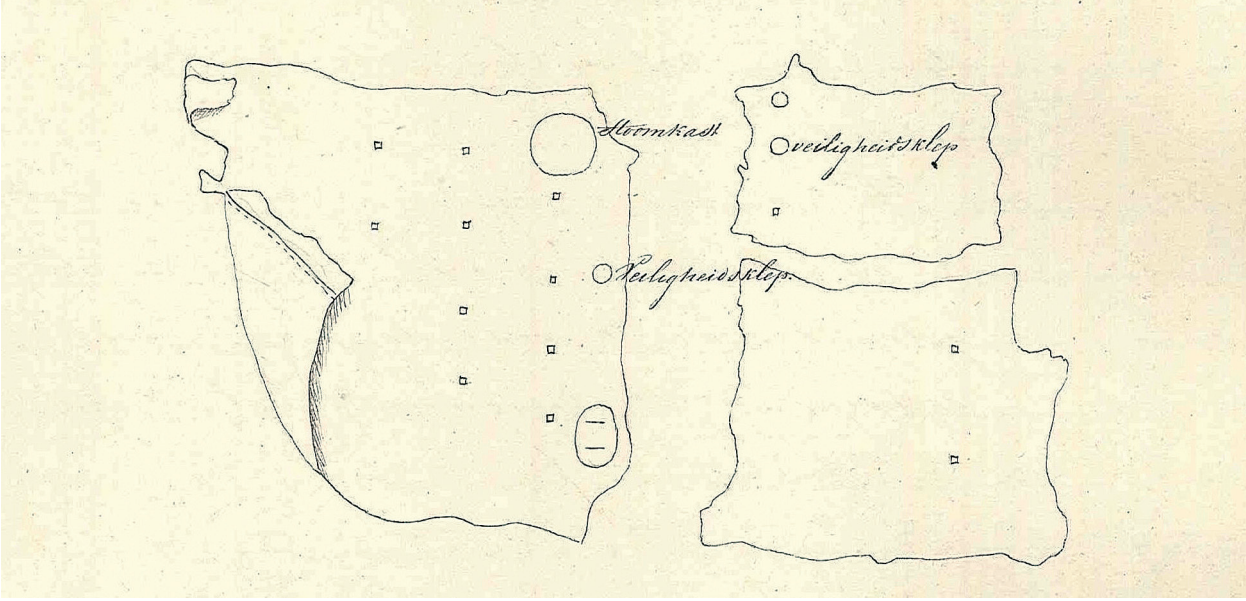

Afb. 9. In het 'procesverbaal van expertise' zijn ook schetsen van brokstukken opgenomen (schaal 1:50). Deze schets geeft een deel van het bovendek van een van de ketels weer. De letter 'o' op de situatietekening bij de sluis (nabij het Waaigat) geeft de plek aan waar het brokstuk gevonden werd (zie afb. 8 linksonder 'sluis Oliebak'). (BHIC, correspondentie Rijkswaterstaat)

Commissie van expertise

Naar aanleiding van het ongeluk werd op last van de rechter-commissaris in strafzaken te 's-Hertogenbosch een commissie ingesteld die de scheepsramp onderzocht. Deze commissie moest zich met name een beeld vormen van de gesprongen onderdelen die met stoom in verband konden worden gebracht. Ook moest worden gecheckt of de teruggevonden materialen voldeden aan de beschrijvingen zoals die in de akte van vergunning waren opgenomen.
Tot leden van de commissie werden benoemd A.A.C. de Vries Robbé, burgerlijk Ingenieur, P.K. Bakker Korff, aspirant Ingenieur bij de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij en L. Rijsterborgh, Ingenieur 1e klasse bij Rijkswaterstaat.
De commissieleden begonnen hun werkzaamheden 8 november 1849, elf dagen na de ontploffing. Onder begeleiding van de rechter-commissaris en de officier van justitie bezochten zij de plaats van het ongeluk. Zij spraken ter plaatse enkele personen en maakten aantekeningen en schetsen (afb. 8).[27]
Elders in de stad bezochten zij de opslagplaats waar een groot gedeelte van de machinedelen uit het schip lagen. De commissieleden probeerden hiermee inzicht te krijgen in de toestand van de machine op het moment van ontploffing. Maar omdat delen van de ketels nog onder water lagen, moesten zij het verdere onderzoek uitstellen. Pas op 26 april 1850 keerden de commissieleden naar het wrak terug, maar konden als gevolg van een hoge waterstand niets van belang onderzoeken. Uiteindelijk onderzocht de commissie op 28 augustus 1850 de stukken van de ketels boven de vuurplaatsen. Hierna stelden zij een zogenaamd 'procesverbaal van expertise' op.[28] (afb.9)
De commissie meende dat de teruggevonden brokstukken leken overeen te komen met de machineonderdelen zoals die in de akte van vergunning vermeld stonden. Ook de sterkte en kwaliteit van de ketels waren in overeenstemming met de omschrijving van de vergunning.
De boven- en zijplaten van de vuurplaatsen droegen tekenen van oververhitting. Opvallend daarbij was dat de platen niet van hun verbindingen waren gerukt, maar doormidden waren gescheurd.
De kleinste veiligheidsklep van de eerste ketel, die gebruikt kon worden door de kapitein om handmatig stoom af te blazen, bleek vastgeroest. De grotere klep was in niet al te goede conditie. De derde klep was vervangen door een flens[29], wat vermoedelijk wil zeggen dat deze niet meer werkte. Van de tweede ketel was de kleinste veiligheidsklep te zeer beschadigd om er een uitspraak over te doen. De tweede klep bevond zich in min of meer dezelfde toestand als bij de eerste ketel, terwijl van de derde klep geen sporen werden aangetroffen. Verder bleek dat de machine zich in een slechte staat van onderhoud bevond, de commissie spreekt van een 'zeer onzindelijke toestand'.[30]

Nawoord

Helaas blijft de oorzaak van de ontploffing in nevelen gehuld. Zo komt de onderzoekscommissie in haar eindoordeel niet tot harde uitspraken. De rapportage van de commissie roept wel een aantal vragen op. Allereerst is het merkwaardig dat het onderzoek een jaar in beslag nam. Verder constateerden de commissieleden wel dat de veiligheidskleppen niet goed gefunctioneerd konden hebben, maar presenteerden dit niet als een overtuigend bewijs.
Omdat de commissie in haar conclusies een slag om de arm hield, zal het openbaar ministerie geen mogelijkheid hebben gezien om de stoombootmaatschappij strafrechtelijk te vervolgen. In de

gerechtelijke archieven zijn dan ook geen stukken aangetroffen met betrekking tot een strafzaak. Hoe de vergoeding van de schade van de nabestaanden werd geregeld is ook (nog) niet bekend. Gegevens hierover zouden in het archief van de stoombootmaatschappij aanwezig kunnen zijn, helaas is dit archief niet teruggevonden.
In de verschillende nationale kranten werd uitgebreid stil gestaan bij het ongeval. Niet alleen aan de ontploffing, maar ook aan de werkzaamheden daarna werd aandacht besteed. Eén teruggevonden krantenartikel week af van de andere: het betreft een ingezonden stuk in de Nieuwe Rotterdamsche courant van 1 november 1849. De anonieme inzender stelde de Stoomwet van 1833 ter discussie. Volgens hem schoot het jaarlijks onderzoek van de stoomwerktuigen er sinds dat jaar vaak bij in, wat zijns inziens een slechte zaak was. Enerzijds omdat stoomkracht op steeds meer terreinen werd toegepast, anderzijds omdat hij dacht dat als gevolg van de toenemende concurrentie er minder geïnvesteerd zou worden in veiligheid.[31] Of de ondergang van de Jan van Arkel no. 2 de politiek wakker heeft geschud is niet duidelijk. Het zou tot 1855 duren voordat er speciale ambtenaren werden belast met het toezicht op de stoomwerktuigen.

Bijzondere bronnen

- Pamflet (1849a): *Waar verhaal van het springen der ijzere-stoomboot Jan van Arkel N°. 2 te 's Hertogenbosch, den 28 October 1849* ('s Bosch 1849). (Aanwezig in de Brabant Collectie van de Universiteit Tilburg; als fotokopie ook in bibliotheek Stadsarchief)
- Pamflet (1849b): *Beschrijving van de droevige gebeurtenis van het springen der Stoomboot genaamd Jan van Arkel, N°. 2 te 's Hertogenbosch op Zondag den 28 October 1849* (Uitgave Rotterdamsche courant 30 oktober). (Aanwezig in bibliotheek Stadsarchief)

Literatuur

- W. van Heck en A.M. van Zanten, *Binnenvaart 1991* (Alkmaar 1991)
- J.A.M. Hoekx, 'De Bossche ambachtsgilden na 1629. Globaal overzicht van de economische situatie tot aan de Bataafse Tijd', in: *Bossche Bouwstenen*, dl. 3, p. 95-111 ('s-Hertogenbosch 1980)
- A.B. van Lieshout, *Reiskaart van 's-Hertogenbosch naar Schiedam per stoomboot* ('s-Hertogenbosch 1852)
- H.W. Lintsen, *De registers van de Dienst van het Stoomwezen 1856-1924* (Den Haag 1990)
- H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland, De wording van een moderne samenleving (1800-1890)*, dl. VI (Zutphen 1995)
- F.R. Loomeijer, *Een eeuw Nederlandse binnenvaart* (Drachten/Leeuwarden 1988)
- J. de Rek, *Sesam Geschiedenis der Nederlanden 9, Nederland in opbouw* (Baarn 1985)
- G.P.J. Verbong en H.W. Lintsen, 'Stoomtechniek', in: *Geschiedenis van de Techniek in Nederland, De wording van een moderne samenleving (1800-1890)*, Dl. V (Zutphen 1994)
- C. Verhagen, *De geschiedenis van de Zuid-Willemsvaart. Het kanaal van eenheid en scheiding* (Someren 2000)

Noten

1 De auteurs zijn dank verschuldigd aan dhr. B. Geerts die dit onderzoek initieerde door te wijzen op het bestaan van het onderzoeksrapport inzake dit ongeluk.
2 Hoekx (1980), p. 107.
3 Heck en Van Zanten (1991), p. 11-12.
4 Verbong en Lintsen (1994), p. 215.
5 Rek (1985), p. 67 en 68.
6 Lintsen (1995), p. 109.
7 Idem, p. 76. Overigens bevinden de ontwerptekeningen van de Wilhelmina zich op het BHIC, archief Rijkswaterstaat, tekeningenarchief, inv.nrs. 409 en 410.
8 KB van 7 februari 1825 nr. 122.
9 Stadsarchief (GAHt), Nieuw Stadsarchief (NSA), inv.nr. 4235. Reglement op de stoomboot Julia [...], goedgekeurd bij KB van 20 dec. 1825 nr. 164, met bijbehorende prijslijst voor het vervoeren van passagiers.
10 GAHt, NSA inv.nr. 8, notulen gemeenteraad 1 juni 1824 nr. 3 (verwijzing naar KB 6 april 1824 nr. 170).
11 Pamflet (1849b), p. 3. Kapitein Smids wordt hierin abusievelijk Smit genoemd.
12 Idem, p. 1, 5, 6.
13 Idem, p. 3.
14 Arnhemsche courant, 1 nov. 1849.
15 Aannemer Van Maaren overleefde in eerste instantie de ontploffing. Vermoedelijk leken zijn verwondingen mee te vallen aangezien hij thuis werd verpleegd. Een aantal dagen later overleed hij alsnog.
16 De schade aan het schip werd geschat op 60 à 70.000 gulden. Een nieuwe stoomboot kostte ongeveer 150.000 gulden. Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche stads-courant, dinsdag 6 november 1849, no. 89, p. 1.
17 BHIC, archief Kantongerecht 1838-1930, inv.nr. 398, no. 169, 30 okt. 1849.
18 BHIC, archief Rijkswaterstaat (RWS), correspondentie, inv.nr. 74, 3 nov. 1849, no. 409 Rijsterborg aan Fijnje en 3 nov. 1849, no. 2073, Fijnje aan de Gouverneur.
19 Algemeen Handelsblad, 8 nov. 1849; Arnhemsche courant, 10 nov. 1849; De Nederlander: Nieuwe Utrechtsche courant, 9 nov. 1849. Voor kranten zie ook http://kranten.kb.nl/.
20 BHIC, archief RWS correspondentie, inv.nr. 74, 10 nov. 1849, nr. 427. Algemeen Handelsblad, 14 nov. 1849; Bredasche courant, 15 nov. 1849; Nieuwe Rotterdamsche courant, 13 nov. 1849 en 15 nov. 1849.
21 Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche stads-courant (PDNC), dinsdag 20 nov. 1849, no. 93, p. 1.
22 PDNC, dinsdag 27 nov. 1849, no. 95, p. 4.
23 Deze wet van 26 september 1833 (Staatsblad no. 58) verving het Koninklijk besluit van 9 mei 1824 (Staatsblad no. 32) en van 19 september 1825 (Staatsblad no. 64).
24 BHIC, archief Provinciaal bestuur, inv.nr. 1268, Pro Justicia no. 2909.
25 Idem, p. 4.
26 Idem.
27 BHIC, archief RWS correspondentie, inv.nr. 1100. Procesverbaal van Expertise (...), p. 1/2.
28 Idem, Procesverbaal van Expertise (...), p. 6, 7.
29 Idem, p. 8.
30 Idem, p. 9.
31 Nieuwe Rotterdamsche courant, 1 nov. 1849.

Arm en Rijk
Van Armenhuis tot Stadspaleis

Arm en Rijk. Het is het thema van de Nationale Maand van de Geschiedenis in oktober. De tegenstelling is zo oud als de mens. Materieel bezit heeft de mens altijd al gefascineerd.

Er is altijd gepoogd om voor zichzelf de hemel op aarde te creëren. De hang naar luxe en het vermogen om je daarmee te onderscheiden van de rest telde daarin mee. En er waren perioden dat het streven naar rijkdom als een natuurlijk gegeven werd beschouwd. Vaak speelde het geloof daarbij een grote rol. Eigenlijk was de arme, er werd dan op de arme Lazarus gewezen, bevoorrecht omdat God zich juist in het hiernamaals over de armen zou ontfermen. De rijken konden zich op hun beurt door 'weldoenerij' een plaatsje dicht bij de Allerhoogste verwerven.

De verschillen tussen armen en rijken kunnen ver uit elkaar liggen. Zeker in onze westerse samenleving is daar in de laatste eeuw behoorlijk wat verandering in gekomen. Veranderingen door gewijzigd normbesef, maar vooral door sociaal economische herschikking. Zo bood onderwijs de mogelijkheid te ontsnappen aan het lot van de armoe. Arm en rijk, uit zich vooral in bezit zoals huizen, kleding, huisraad, grond. Kenmerkend zijn ook het vermogen om dankzij rijkdom de 'eigen' tijd, de vrije tijd die eeuwen lang nooit bestond, naar eigen believen in te richten. Met vrije tijd was niet alleen een bezoek aan een bioscoop of schouwburg mogelijk, maar er kon gereisd worden, vakantie worden gevierd en aan sport worden gedaan.

In de Maand van de Geschiedenis zal in tal van activiteiten van de Bossche erfgoedinstellingen worden ingegaan op de Arme en op de Rijke. Hoe en in welke mate was er sprake van tegenstellingen en hoe ging men daar, met name in 's-Hertogenbosch, mee om? Daarbij zal het heden aan het verleden worden gekoppeld waarbij de crisis van de jaren dertig en die van nu als rode draad door het programma loopt.

Programma

Het programma is zeer gevarieerd en zal ondermeer bestaan uit:

- Open Dag van het Stadsarchief met presentaties, film, expo, boekenverkoop etc.
- Filmopdracht.
- De zevende editie van de Bossche 'Avond van de Geschiedenis' met o.a. lezingen van mr. Dries van Agt, dr. Frans van Gaal, muzikale optredens van de Koninklijke Harmonie, vertoning van historische films, de Bossche Historische Quiz etc. Gepresenteerd door Theo Verbruggen.
- Lezing/voordrachtavonden, eventueel gecombineerd met rondwandeling en diner (arm of rijk) op de maandagavonden. De lezingen worden verzorgd door:
  - Ton Lensen, oud-wethouder van 's-Hertogenbosch (1974-1986) over arm en rijk op het gebied van volkshuisvesting;
  - dr. Theo Hoogbergen, oud-rector, over arm en rijk in het onderwijs;
  - dr. Hans Dona, oud-wethouder van 's-Hertogenbosch (1982-1994) over arm en rijk en cultuur;
  - Daniëlle Teeuwen MA, historica, over armenzorg in de tijd van de Republiek.
- Exposities in een aantal leegstaande etalages in de Binnenstad m.b.t. het thema Arm en Rijk.
- Jeugdactiviteit op locaties die verband houden met het thema 'Arm en Rijk' waarop met name de beleving centraal staat.
- Vertoning van vier discussieprogramma's o.l.v. Theo Verbruggen tussen Bosschenaren, die de crisisjaren 20/30 nog hebben meegemaakt en jonge Bosschenaren in de crisis van nu.

Volg onze site (www.detijdreiziger.nl) en de media voor het definitieve programma, de locaties, data en tijden die binnenkort bekend zullen worden gemaakt.

De Tijdreiziger neemt jong en oud mee op avontuur. Want de activiteiten met het stempel van De Tijdreiziger zijn altijd spannend en verrassend. Het verleden, gebracht op een leuke èn leerzame manier. Voor geschiedeniskenners, liefhebbers en voor jonge mensen die nog maar net bezig zijn hun eigen geschiedenis te schrijven.

De Tijdreiziger is een initiatief van de werkgroep Stedelijke Historische Presentatie die zich inzet voor het ontsluiten van de cultuurhistorie van 's-Hertogenbosch.

www.detijdreiziger.nl

De Tijdreiziger is ook te volgen op:
Twitter: twitter.com/detijdreiziger
LinkedIn: nl.linkedin.com/in/detijdreiziger

de Tijdreiziger • p/a Stadsarchief • Postbus 12345 • 5200 GZ 's-Hertogenbosch • t (073) 615 52 75 • f (073) 615 52 87 • info@detijdreiziger.nl • www.detijdreiziger.nl

Jos Swanenberg

Appesteen

'Gaoi toch weg jong, van jou krijg ik 't appesteen!', zo lees ik in het *Bosch Woordenboek*.[1] Het wordt gezegd tegen een lastig kind, dat moet ophoepelen omdat je er ziek van wordt. Van de herkomst van het woord wordt gezegd dat die onbekend is. Maar dat is hij niet.

De zegswijze

In *Ghijn en Onghijn, Ghetto-schetsen en verhalen* van Julius de Vries vinden we de regels 'Je vader ... die ze elleke dag mit 6 agente moste naar huis brenge om as ie te malazeres was om op z'n beene te staan, dat je moeder d'r 'n appesteen van gekregen het'.[2] Waarin *appesteen* de betekenis heeft van een niet nader aangeduide ernstige ziekte. Ook in enkele oude dialectwoordenboeken komen we deze term, in iets andere vorm, tegen: *aposteum* in het Hagelands[3] en in het Haspengouws[4], respectievelijk *apsteun* in het Waaslands.[5] Het betreft dus dialecten in verschillende delen van Vlaanderen.

De kwaal

Verdere aanknopingspunten vinden we in woordenboeken van oudere stadia van de Nederlandse taal waarbij ook de oorspronkelijke betekenis van deze term gegeven wordt. Zo schrijft Ioannes Paludanus in zijn woordenboek (Gent 1544): '*Bubo*. Een aposteumye in de liesschen. *Enflure es lainnes*'. Petrus Dasypodius (Antwerpen 1556) meldt: 'Apostonie, een etterachtich gheswil, *Apostema*'. Onze Bossche appesteen is een etterachtig gezwel, een zweer of abces. Volgens de woordenboeken van het Nederlands door de eeuwen heen, tegenwoordig gemakkelijk te raadplegen via de website 'de schatkamer van de Nederlandse taal' op *www.inl.nl*, is al in 1351 *aposteme* vermeld. Tot in de zeventiende eeuw komt dit woord nog volop voor maar sindsdien leidt het een kwijnend bestaan in enkele dialecten in het zuiden van Nederland en in Vlaanderen. Er is zelfs een zegswijze in gebruik geweest: 'Twee moeisels maken een aposteem', dus twee problemen maken een abces, twee kleine kwalen maken één grote. Het woord werd geleend uit het Latijn: *apostema*.

De remedie

Wat te doen, als je dan zo'n appesteen gekregen hebt? Philippus Hermanni (Antwerpen 1552) beveelt het volgende aan: 'Egelcruydt water ... drijft uyt den Mensche alle gheronnen bloet, daer een Aposteme oft zweeringe af comen mochte', een aftreksel van egelkruid dus, dat drijft bloedstolsels die een appesteen kunnen veroorzaken, uit. Maar wat zou egelkruid wezen? Misschien is het de egelboterbloem (*Ranunculus flammula*), maar het zou ook duifkruid (*Scabiosa columbaria*) kunnen zijn. Duifkruid werd namelijk vroeger ook wel aposteemkruid genoemd. 'Scabiosa...B. Schorft-kruid, aposteem-kruid', in het medische lexicon van Stephanus Blancardus (Amsterdam 1679).

De verwensing

In de Bossche zegswijze 'Gaoi toch weg jong, van jou krijg ik 't appesteen!', wordt appesteen niet letterlijk voor een abces gebruikt, maar is het figuurlijk ingezet om ongemak aan te geven. 'Van jou word ik niet goed', kun je dan ook zeggen. In dit type zegswijzen, maar ook in verwensingen, kun je allerlei inmiddels onbekende ziektenamen tegenkomen. Weten mensen eigenlijk nog wel wat ze letterlijk zeggen als ze 'krijg de tering!' roepen?

Ter behandeling van een apostema werd vroeger onder andere een aftreksel van duifkruid (Scabiosa columbaria) aanbevolen. Hier een afbeelding van die plant uit het befaamde 'Cruijdeboeck' van de Mechelse medicus Rembert Dodoens (Dodonaeus) uit 1554 (dl. I cap. 71). Hij duidt het kruid ook aan als 'Scaeps Scabiose'. Overigens wordt door Dodonaeus de werking tegen apostema niet bij deze plant vermeld, maar bij een andere Scabiosa-soort, namelijk Scabiosa communis. Hiermee wordt beemdkroon bedoeld, of wat minder vleiend: akkerschurftkruid.

Noten

1 Rex Reelick e.a., *Bosch Woordenboek*, uitgave van 2009, p. 39.
2 Julius de Vries, *Ghijn en Onghijn, Ghetto-schetsen en verhalen* (Utrecht 1906) p. 27.
3 J.F. Tuerlinckx, *Bijdrage tot een Hagelandsch Idioticon* (Gent 1886).
4 A. Rutten, *Bijdrage tot een Haspengouwsch Idioticon* (Antwerpen 1890).
5 A.H. Joos, *Waasch idioticon* (Sint-Niklaas 1900-1904).

‘Burgemeester Sportsman’

De veelzijdigheid van Felix von Heijden

Henk Mees*

Geen enkele burgemeester diende Rosmalen zo lang als jonkheer Felix von Heijden, ruim 32 jaar, van januari 1923 tot april 1955. Een bijzondere burgemeester. Von Heijden (1890-1982) was sportief veelzijdig en uiterst actief, onder meer als voetbal-international op de Olympische Spelen. Toen hij al drie jaar burgemeester was, keerde Von Heijden in 1926 even terug als voetballer op het hoogste landelijke niveau omdat zijn club Quick Nijmegen hem te hulp riep.

Voor het boek *Olympische sporen in ’s-Hertogenbosch* zette ik samen met Piet Lauwen alle sporters op een rij die als inwoner van de gemeente, als ‘Bosschenaar’ of als lid van een Bossche sportclub deelnamen aan de Olympische Spelen. In deze bonte stoet van 44 Olympia-gangers uit het tijdvak 1900-2008 stuitte ik op Felix von Heijden. Met een ruime blik kunnen we hem ook onder de ‘Bossche’ Olympiërs scharen. Zijn specialiteit op de Spelen van 1920 was voetbal.

Een genoeglijk tijdverdrijf, een plezierig spelletje – veel meer is voetbal niet in de eerste decennia van de vorige eeuw. Een sport, grotendeels voorbehouden aan de elite van de stad. In ’s-Hertogenbosch mag voetbalvereniging Wilhelmina lange tijd als enige de eer hoog houden op het hoogste landelijke niveau. Zodra de zogeheten volksclubs aan de macht gaan tornen, stoot ook BVV door tot de eerste klasse. Het standenverschil blijft nog een tijdje nadrukkelijk bestaan.
Jonkheer Herman Carel Felix Clotilde von Heijden hoeft dan ook niet lang te dubben als hij in 1923

Felix von Heijden opent als burgemeester van Rosmalen in 1941 het sportpark van voetbalvereniging O.D.I., zes jaar later opgegaan in O.J.C. (Uit: ‘100 jaar voetbalgeschiedenis bij OJC Rosmalen’, 2011)

een voetbalclub zoekt waar hij zich wel thuis denkt te kunnen voelen. Felix von Heijden is dan 33 jaar en zo sportief dat hij graag nog enkele jaren met de veteranen van Wilhelmina meevoetbalt. Met Von Heijden krijgt Wilhelmina een heuse international in de gelederen, een deelnemer aan de Olympische Spelen zelfs.

Voetballer wordt burgervader

Von Heijden is niet alleen ruim 32 jaar lang burgemeester van Rosmalen (1923-1955). Hij is ook in Den Bosch een actief sporter; bij Wilhelmina, op de tennisbanen, aan de biljarttafels, op de racefiets en als atleet. Zijn sportieve betekenis dringt zich niet meteen op als hij in januari 1923 wordt benoemd tot burgemeester van Rosmalen. 'Toch, 'unne vreemde, van over de Maas', tekent het Bossche dagblad *Het Huisgezin* op in Rosmalen.[1] Er blijkt dan nog weinig bekend over deze burgemeester. Hij heeft een grillige carrière achter de rug, met baantjes op een textielfabriek in Helmond, bij de Gelderse gemeente Bemmel en op de Provinciale Griffie van Noord-Brabant. Zijn vader is burgemeester geweest van het Overijsselse Weerselo. Een andere Von Heijden is dan net begonnen aan een 19-jarig dienstverband als burgemeester van Haaksbergen. De aanstelling van jonkheer Von Heijden roept vragen op. Totdat *Het Huisgezin* ontdekt dat deze Jhr. H.C.F.C. von Heijden 'de bekende speler van Quick' is, een heuse voetbal-international.[2] 'Rosmalen darf ruhig sein. O tempora', concludeert de *Limburger Koerier* daarom zelfs.[3] De bejegening van de nieuwe burgemeester in het Limburgse dagblad wekt irritatie bij P.J.O. van der Does de Willebois (later directeur van brandverzekeringsmaatschappij 'De Groote Bossche van 1838'), die in een ingezonden brief de verslaggeving 'zeer onchristelijk' noemt en besluit met de verzuchting 'O, mores'.[4]
In Nijmegen wordt getreurd om de benoeming van Felix von Heijden in Rosmalen. Het plaatselijke Quick, een vooraanstaande voetbalclub, raakt hiermee zijn beste speler kwijt. Nieuwsblad *Het Vaderland* haalt een bericht aan uit de *Nijmeegsche Courant:* 'Felix von Heyden, nog altijd zoo populair en wiens meespelen niet alleen de kracht van het elftal van Quick (N.), maar ook het bezoekersaantal sterk vermeerdert, zal het publiek binnen de witte lijnen wel niet meer zien, schrijft de Nijm. Crt. Jhr. H.C.F.C. von Heijden is nl. bij Kon. besluit benoemd tot burgemeester van Rosmalen'. 'Tot een voetbalverbod op Zondag zal het in die gemeente wel niet spoedig komen', voegt *Het Vaderland* hieraan toe.[5] Op donderdagmiddag 25 januari 1923 maakt Von Heijden zijn opwachting in Rosmalen.

Felix von Heijden als speler van Quick Nijmegen gelauwerd met krans. De foto is van omstreeks 1916. (Knipsel in collectie Quick Nijmegen)

Het dorp is in feeststemming. De nieuwe burgemeester wordt in een rijtuig het dorp binnengereden. De vlaggen hangen uit, schoolkinderen groeten en zingen, harmonie Sint Cecilia speelt op z'n best, er klinken saluutschoten. Naast de burgemeester zwaaien zijn verloofde, freule Aloysia Anna Catharina Maria Schade van Westrum, en zijn broer, die adjudant is van koningin Wihelmina, hartstochtelijk mee. 'Ik hoop in dit katholieke dorp mijn huishouden te stichten en veel gelukkige dagen te slijten', spreekt de burgemeester de bevolking vanaf het bordes toe.[6]
Felix von Heijden komt zijn belofte snel na. Op 12 juni 1923 (nog geen vijf maanden na zijn installatie) trouwt hij in 's-Hertogenbosch met de freule. Uit het huwelijk worden drie dochters en één zoon geboren: Amélie (1923), Marie Louise (1925), Felix (1927) en Clotilde (1931). Zijn belangrijkste sportieve activiteiten liggen dan achter hem. Felix von Heijden is pas 19 als hij in 1909 bij Quick Nijmegen in het

Von Heijden als speler van het Nederlandse elftal, rechts vooraan zittend, op de Olympische Spelen van 1920 in Antwerpen. De overige spelers zijn: v.l.n.r. boven: Jan van Dort, Ben Verweij, Frits Kuipers, Evert Bulder, Leo Bosschart, Ber Groosjohan. Onder: Oscar van Rappard, Dick Macneill, Harry Dénis met achter hem Henk Steeman. (Foto: Stadsarchief)

eerste elftal debuteert. 'De Felix stoer en forsch, 'n voetbalgoochelaar', typeert D. den Hartog hem in het jubileumboek van de Nijmeegse club in 1938.[7] Als ouderwetse (aanvallende) spil maakt Von Heijden indruk. Het Nederlands elftal gloort, hij wordt regelmatig gekozen voor De Zwaluwen, een voorportaal van Oranje. Veel lof krijgt hij toegezwaaid als hij met het oostelijk elftal in juni 1912 tegen het Nederlands elftal speelt in een voorbereidingswedstrijd op de Olympische Spelen van 1912 in Stockholm. 'Bewonderenswaardig, een prachtspeler die goochelt met d'n bal. Hij heeft als spil nog tegen dat zijn plaatsen van den bal nog wat zwak is. Von Heijden is een van de veelbelovende jongeren', schrijft *Het Sportblad*.[8]

Olympische verstekeling

De Olympische Spelen komen dan nog te vroeg voor hem. Opmerkelijk is dat Von Heijden wel als deelnemer wordt vermeld in het register met 2381 namen in het officieel Zweeds gedenkboek van de Spelen. Op pagina 866 van *Olympiska Spelen i Stockholm 1912, officiell Redogörelse* staat hij: 'Heyden, H.C.F. Cl, van – Holland – Fotboll'.[9] Vreemd! In geen enkele Nederlandse publicatie, in geen enkel document bij de voetbalbond KNVB of het Nederlands Olympisch Comité, komt Von Heijden voor als voetballer op de Olympische Spelen in 1912. Heeft hij zich als toerist aangesloten en met behulp van de bond een deelnemersbewijs verkregen? Een raadsel. Wat we wel weten is dat Von Heijden goede

von Heyden (1920 en 1925)

Familiewapen Von Heijden: op het schild drie zilveren dwarsbalken, verder een helm van drie bladen met als teken een vlucht, twee gouden kruisen en dekkleden in blauw en zilver.

maatjes is met diverse vooraanstaande internationals in die jaren. Als gastspeler van het Haagse HBS gaat hij mee op buitenlandse trips en zo duikt hij in 1920 ineens op in de voetbalselectie voor de Olympische Spelen in Antwerpen. Von Heijden is dan al dertig jaar en heeft net overschrijving gevraagd naar de voetbalclub HVV in Helmond, waar hij werkzaam is op de textielfabriek N.V. Raymakers.
De keuze voor Von Heijden roept vragen op. 'Deze ex-Quick-speler is reeds enkele jaren wat men noemt op z'n retour. In z'n beste jaren heeft men hem nooit de eer waardig gekeurd de Oranje-trui te dragen. Hij heeft echter de toer van HBS blijkbaar uitstekend verwerkt en daaraan schijnt hij zijn opname te danken te hebben. Wij vragen echter wie van de leden der NEC (Nederlandsch Elftal Commissie) heeft Von Heijden in de laatste tijd zien spelen? Indien geen van de commissieleden hem heeft zien spelen, is het dan gerechtvaardigd dat men hem op advies van de HBS'ers een plaats in het Nederlandsch Elftal inruimt?', schrijft journalist Christ Groothoff in *Het Sportblad* van 15 juli 1920. Groothoff irriteert het ook dat Von Heijden (met enige medespelers) de trainingsbijeenkomsten

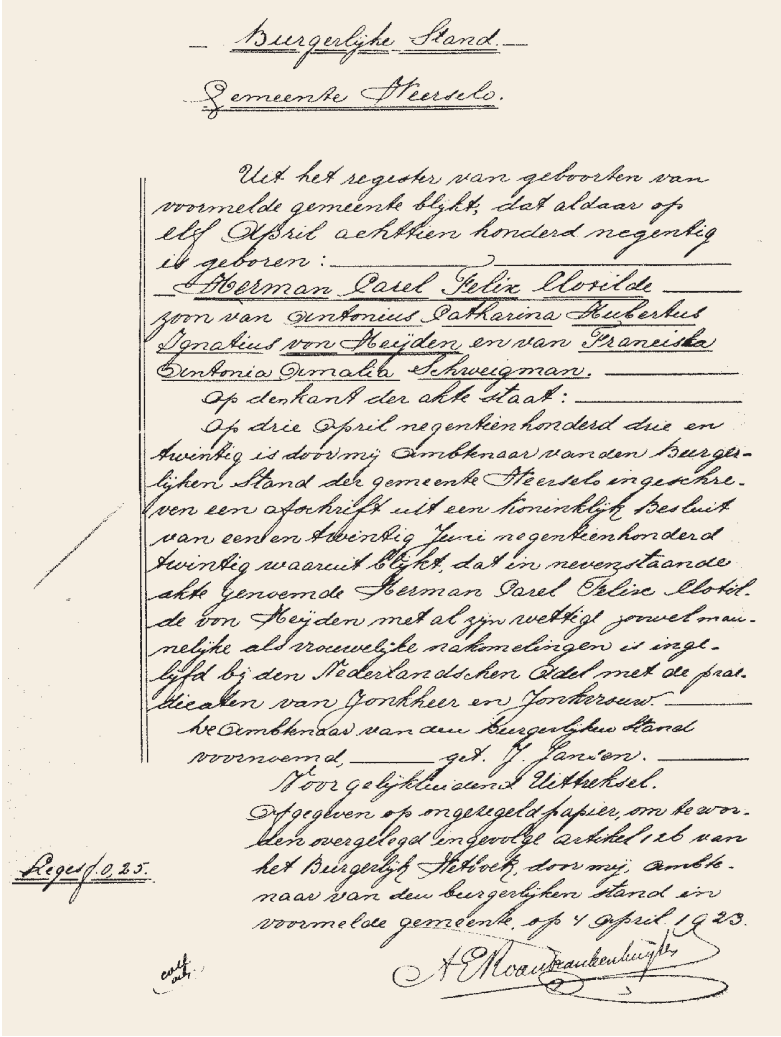
Burgerlijke Stand.
Gemeente Weerselo.

Uit het register van geboorten van voormelde gemeente blijkt, dat aldaar op elf April achtteen honderd negentig is geboren: Herman Karel Felix Clotilde zoon van Antonius Katharina Huberkus Ignatius von Heijden en van Francisca Antonia Amalia Schweigman.

Op de kant der akte staat:

Op drie April negentienhonderd due en twintig is door mij Ambtenaar van den Burgerlijken Stand der gemeente Weerselo ingeschreven een afschrift uit een koninklijk Besluit van eenen tweentwintig Juni negentienhonderd twintig waaruit blijkt, dat in nevenstaande akte genoemde Herman Karel Felix Clotil. de von Heijden met al zijn wettige zowel mannelijke als vrouwelijke nakomelingen is ingelijfd bij den Nederlandschen Adel met de praedicaten van Jonkheer en Jonkvrouw.

De Ambtenaar van den Burgerlijken Stand voornoemd, get. J. Janssen.

Voor gelijkluidend Uittreksel.
Afgegeven op ongezegeld papier, om te worden overgelegd en gevolgd artikel 126 van het Burgerlijk Wetboek, door mij, ambtenaar van den burgerlijken stand in voormelde gemeente, op 4 April 1923.

Regel f. 0,25.

Uittreksel uit de geboorteakte van Felix von Heijden (Weerselo 1890), opgesteld bij zijn huwelijk in Den Bosch in 1923 met freule Van Westrum. Vermeld wordt tevens zijn inlijving bij de Nederlandse adel in 1920. Ook zijn wettige nakomelingen zouden een titel mogen dragen: de mannelijke Jonkheer, de vrouwelijke Jonkvrouw. (Stadsarchief, microfiches huwelijksbijlagen)

Het portret dat de gemeente Rosmalen heeft laten maken van burgemeester Von Heijden bevindt zich nu in het stadhuis van 's-Hertogenbosch.

van Oranje aan zijn laars lapt. 'Von Heijden is nog geen enkele keer gesignaleerd. Hij is niet de enige. Wordt het geen tijd dat ook voor deze heren andere spelers aangewezen worden die wel bereid zijn zich opofferingen te getroosten om hun land bij de zevende Olympische Spelen te vertegenwoordigen?'[10]
Het blijkt dat Von Heijden in de zomer van 1920 eerst prioriteit geeft aan de nationale tenniskampioenschappen. Hij is als zevende geplaatst en haalt zowel in enkelspel als bij dubbels de halve finales. Bij de Olympische Spelen moet Von Heijden tot de laatste wedstrijd wachten op zijn interland-debuut. Na een nederlaag in de halve finales zetten vier spelers de bloemetjes buiten, zo uitbundig dat ze naar huis worden gestuurd. Zo komt Felix von Heijden aan bod. Als linksbinnen tegen Spanje leidt hij een tegentreffer in, valt op met een schot tegen de paal

Hollende burgemeester

Zijn terugkeer bij Quick in 1926 levert een hilarisch stukje proza op in *De Sportkroniek*, het officieel orgaan van de voetbalbond. Onder de kop 'Burgemeester Sportsman' schrijft ene W:

'Veel hadden ze op sportgebied met hun burgemeester al meegemaakt, de Rosmalers! Hadden ze den "eersten burger" niet reeds zien rond-jakkeren op z'n race-karretje, de stevige knuisten geklemd om den scherp gebogen stuurstang, de bloote, gespierde kuiten de pedalen in razenden vaart rondjagend? Hadden ze den burgervader al niet zien rondloopen, in plaats van in stemmig zwart-gekleede jas en ambtsketen, in 'n hagelwit hemd en 'n witten molenaarsbroek, 'n "palet" in de hand? Ze snapten er niets van, wat dat toch moest beduiden, totdat enkele ondernemende inboorlingen burgemeester op z'n schreden volgden en toen de ontstellende mededeeling deden, dat-ie er niets anders mee deed, dan 'n klein balletje mirakel hard over 'n strak gespannen vischnet te slaan naar 'n anderen molenaar, die aan den overkant stond.
Wat zou-ie nou weer hebben?, vroegen zij zich af toen ze den regent 'n keer of vier in de week bezig zagen de weilanden rond te tollen, over slooten te springen, en als-ie er niet over kon er dan maar zoo pardoes dóórheen, over hekken te klimmen, over prikkeldraad-afrasteringen te wippen of het zoo maar niets was! Totdat de ambtenaar ter secretarie uitkomst bracht. Ja, burgemeester moest voetballen Zondag en om zich nu te oefenen liep hij als maar rond te springen! Of ze 't snapten, de brave Rosmalers, het verband tusschen die hollerij en 't trappen tegen een voetbal.....?
Zoo hebben we hem weer in het veld gezien, den ras-sportman jhr. Felix von Heijden, in z'n vrijen tijd burgemeester van 't Brabantsche Rosmalen. En we hebben genoten! Al moge zijn spel in snelheid, in tempo ingeboet hebben, z'n techniek was nog prachtig, terwijl z'n schitterend opstellen 't deed schijnen of de bal steeds naar hem toekwam. Wat was z'n spelverdeeling, de lange, strakke ballen naar de vleugels, weer af en toe doordacht. En dan de leiding, de stuwkracht die van hem uitging. Telkens weer klonk z'n opwekkend woord over 't veld. Op 't juiste moment gaf hij z'n aanwijzingen, scherp omlijnd de opdrachten aan de spelers. Wat 'n moreele steun voor 'n elftal, in zoo'n wedstrijd!
Natuurlijk deed Quick niet vergeefs beroep op den veteraan voor den grooten wedstrijd tegen z.a.c. en even natuurlijk was het dat Von Heyden niet onvoorbereid ten strijde trok. Zo kwam het dat de Rosmalers den burgemeester na de bureau-uren in de weiden zagen ronddartelen en we twijfelen er niet aan, dat menig diepe kniebuiging aan de ambtsbezigheden is voorafgegaan. Ja, onversaagd trainen heeft Von Heyden steeds gedaan. Zoo weten we, dat hij z'n weergalooze balcontrôle bijna uitsluitend heeft te danken aan onvermoeid wippen met den bal, steeds maar weer van het eene been op het andere en steeds maar weer tellen en controleeren, 't aantal wipjes met den dag opvoerend. Zoo herinneren we ons het verhaal, dat Felix op 't Quick-veld stond te wippen en aardig op weg naar z'n eerste century ... acht en negentig, negen en negentig ... hon .... Maar neen hoor, een der jeugdige Quickers was behoedzaam achter hem geslopen en trok hem plotseling aan z'n voetbalbroekje achteruit .... En bóós dat-ie was ...!
Wel zijn de tijden veranderd: 'n Minister die in z'n dooie eentje op het fietsje klimt en gaat verkennen in hoeverre de annexatieplannen eener grote gemeente zijn gemotiveerd. 'n Burgemeester, die in de onmiddellijke nabijheid zijner gemeente veldloopen houdt om zich te trainen voor een voetbalwedstrijd ....'

en een goede balbeheersing, maar de nederlaag (3-1) kan ook hij niet voorkomen.

Cruijff avant la lettre

Als Von Heijden na de lange zomer weer aan werken denkt, mag hij zich van Nederlandse adel noemen. Op 24 juni 1920 is hij bij Koninklijk Besluit samen met zijn broer, als leden van een Duitse adellijke familie, in de Nederlandse adel ingelijfd. Ze krijgen dan ook een officieel familiewapen, maar de burgerlijke stand blijft de familienaam met een lange ij schrijven. Niettemin wordt in diverse geschriften door de jaren heen veelvuldig de schrijfwijze met y gehanteerd. Diverse familieleden prefereren de schrijfwijze met y, als een Cruijff avant la lettre, omdat de naam daarmee meer internationale allure zou krijgen.
De interland-loopbaan zit er voor Von Heijden op na de Olympische Spelen van 1920. Hij keert een jaar later terug bij Quick in Nijmegen, maar zijn meest opmerkelijke comeback volgt als hij al drie jaar burgemeester is van Rosmalen. In 1926 gaat het zo beroerd met Quick Nijmegen dat de positie in de eerste klasse gevaar loopt. De Nijmeegse club doet daarom een beroep op Felix von Heijden, die dan kennelijk het voetballen bij Wilhelmina heeft opgegeven.

In het boek 'Olympische sporen in 's-Hertogenbosch' is Felix von Heijden een van de 44 'Bossche' sporters die op de Olympische Spelen (1900-2008) zijn uitgekomen. Het boek is geschreven door Henk Mees en Piet Lauwen en in 2012 uitgegeven bij uitgeverij L'Esprit te Rosmalen. Prijs 10 euro.

De comeback blijft voor Felix von Heijden niet beperkt tot één wedstrijd. De strijd met ZAC om behoud van de plaats in de eerste klasse gaat verloren, daarna volgen nog vier wedstrijden in een degradatiecompetitie. Met Quick buigt Von Heijden, 36 jaar oud, daarin deemoedig het hoofd. Von Heijden mag zich vervolgens wijden aan Rosmalen waar hij op zijn racefiets een bekende verschijning is, vaak sportief gekleed in onder meer een driekwartbroek, ook wel 'plusfour' of drollenvanger genoemd. Thuis in villa *De Driesprong* speelt Von Heijden graag piano of viool.

Ambtelijke verdiensten

Bij zijn afscheid in mei 1955 kijkt de Rosmalense gemeenschap met veel waardering terug op de ontwikkeling die het dorp onder de langstzittende burgemeester heeft doorgemaakt. Tijdens zijn burgemeesterschap is met de sluiting van de Beerse Overlaat de aanhoudende wateroverlast bedwongen. De ruilverkaveling heeft veel nieuwe boerderijen opgeleverd. De aanleg van leidingen voor water, gas en elektriciteit is voltooid en met de aanleg van talloze wegen en fietspaden heeft Von Heijden ook zichzelf een dienst bewezen. Op zijn fiets wil de burgemeester namelijk wel eens voor veldwachter spelen als hij iets waarneemt wat hem niet bevalt. Een bijzondere rol vervult hij volgens diverse bronnen ook tijdens de bezetting door inwoners van Rosmalen te behoeden voor maatregelen. Na de oorlog trekt de burgemeester er met de fiets op uit om werk voor dorpsbewoners te zoeken en in België koopt hij glas waarmee kapotgeschoten ruiten kunnen worden hersteld. Bij zijn afscheid wordt de burgemeester royaal geprezen voor zijn inzet. Er wordt een weg naar hem genoemd, die nu onder druk van de Zuid-Willemsvaart-omlegging weggestopt dreigt te raken.

Na zijn pensionering houdt Von Heijden het vrij snel voor gezien in Rosmalen. Hij strijkt eerst neer in Den Bosch-Zuid, later in het appartementsgebouw Eikendonk te Vught. Op 17 november 1982 overlijdt jonkheer Von Heijden in Huize Lindenlust te Boxtel, op 92-jarige leeftijd.[12]

* Henk Mees is journalist bij het Brabants Dagblad

Noten

1 Het Huisgezin, 15 januari 1923.
2 Het Huisgezin, 16 januari 1923.
3 Limburger Koerier, 17 januari 1923.
4 Limburger Koerier, 24 januari 1923.
5 Het Vaderland, 16 januari 1923.
6 Het Huisgezin, 26 januari 1923.
7 D. den Hartog, *Nijmeegsche voetbal-, cricket- en athletiekvereeniging Quick. Een herinnering aan het gouden jubileum (1888-1938)* (Nijmegen 1938).
8 Het Sportblad, 25 juni 1912.
9 E. Bergvall, *Officiell redogörelse Olympiska Spelen i Stockholm 1912* (Stockholm 1913).
10 Het Sportblad, 15 juli 1920.
11 De Sportkroniek, mei 1926.
12 Brabants Dagblad, 18 november 1982.

Ed Hoffman

The Land of Unlikeness

Een raadselachtig drieluik?

Een jaar na de dood van Jheronimus Bosch in 1516 bezoekt Antonio de Beatis, de secretaris van een Spaanse kardinaal, het rijke stadspaleis van Hendrik III van Nassau in Brussel. Hij signaleert er vol bewondering opmerkelijke schilderijen: *een* Hercules met Dejanira, *naakt en van schone statuur*; De Geschiedenis van Paris met de drie godinnen *van uitstekende makelij; en enkele schilderijen (tavole) met verscheidene grilligheden, als nabootsingen van de zee en de lucht, van bossen en velden, en veel andere dingen, alsof ze allemaal uit een schelp te voorschijn komen [...] mannen en vrouwen, blanke en zwarte in diverse standen en op diverse wijze uitgebeeld, vogels en dieren van allerlei soort, volledig naar de natuur weergegeven [...] het zijn allemaal zaken, die zo behaaglijk en fantastisch zijn, dat we er geen idee van hebben hoe we ze op begrijpelijke wijze zouden kunnen beschrijven.**
Het is bekend, dat de beroemde Tuin der Lusten van Jheronimus Bosch in de zestiende eeuw vanuit Brussel naar Madrid is gekomen. Dit maakt het waarschijnlijk dat met die tavole uit het paleis van de Nassaus de panelen van dit raadselachtige drieluik bedoeld worden.

Adam en Eva in een paradijs?

Deze twee gegevens, het feit dat De Beatis blijkbaar niet in staat was de tavole met een titel of onderwerp te typeren en de verblijfplaats van de Tuin in het prestigieuze paleis van een van de hoogste Bourgondische edelen, brengen ons naar *The Land of Unlikeness*. Naar een wereld waar alles anders kan zijn dan dat wat er te zien lijkt! Reindert Falkenburg weet namelijk in een prachtig boek aannemelijk te maken, dat de talloze zeer gedetailleerde scènes, waar deze Tuin van vergeven is, op vele dubbele manieren bekeken dienen te worden en dat de raadselachtigheid van het geheel gewoon de opzet was! Laten we aan de hand van het verhaal van Adam, Eva en hun Schepper, beneden op het linkerluik

Detail van het linker binnenluik van 'de Tuin der Lusten' door Jheronimus Bosch, in het Prado, Madrid. (Foto: Jheronimus Bosch Art Center; aldaar in kopie te bezichtigen)

met het aardse paradijs, bekijken hoe verrassend de schrijver te werk gaat. Hij betoogt dat Bosch twee in de Middeleeuwen klassieke beelden combineert. Enerzijds God, die Eva uit de zijde van de slapende Adam te voorschijn haalt, en anderzijds God, die de links en rechts van Hem staande twee eerste mensen met elkaar in de echt verbindt.
Adam slaapt hier niet, maar zit en kijkt. Zijn gestrekte benen raken met hun gekruiste voeten de voet van Christus. Want waar de Vader op de buitenkant van het drieluik de wereld schept, doet de mens geworden Zoon dat hier met Adam en Eva naar zijn beeld en gelijkenis. Eva is enigszins knielend afgebeeld in de houding waarin ze meestal uit de rib van Adam ontstaat.
Adam kijkt dus. De oude Adam voorziet hoe Christus, de nieuwe Adam, als verlosser gekruisigd zal gaan worden en dan zelf een mystiek huwelijk zal sluiten met een nieuwe Eva: de Kerk. De gestrekte benen met de gekruiste voeten, die met één spijker vastgenageld kunnen worden, raken aan de voeten van de Mensenzoon en voorzeggen zo Golgotha. De gebarentaal van Christus duidt er dan op, in analogie met het welbekende handenspel op het paneeltje van het echtpaar Arnolfini van Jan van Eyck, dat hij zélf met de vrouw naast hem huwt. Onderwijl blijkt de blik, de empathische blik, van Christus naar de beschouwer van de schildering ook weer zeer gevarieerd veelzeggend!
De bespiegelingen van Falkenburg fascineren, maar ze nodigen ook uit tot discussie. De twee afbeeldingen in het boek, waarmee hij zijn theorie van de voeten en handen onderbouwt, komen beide uit het begin van de dertiende eeuw en dat is wel erg ver verwijderd van Bosch zijn tijd. Me dunkt bovendien, dat het handenspel op het paneeltje van Van Eyck toch subtiel anders is!
Boven deze scène met de eerste mensen heeft Bosch midden in het aardse paradijs de fontein des levens geschilderd. Falkenburg laat zien dat overal op het drieluik, en dus ook hier, Gods schepping vanaf het begin gecorrumpeerd wordt door het Kwade. Hoe overal het Duivelse naar buiten schijnt te breken. Op de onderste bol van de fontein, waarin een nachtvogel, een zwarte uil, het ronde gat naar een duistere onderwereld lijkt te bewaken en waar uit de zijkanten twee klauwige armen omhoog steken, bevindt zich de tronie van het Kwaad; een hazenlip-

Detail van 'het Echtpaar Arnolfini', Jan van Eyck, 1434. (National Gallery Londen)

pige grijnsmond tussen twee ronde starende ogen. Starend weer naar de beschouwer!
Falkenburg zorgt er voor, dat je nooit meer op een onbevangen manier naar het schijnbaar wat onhandig geschilderde eerste mensenpaar of naar de fantastische roze fontein des levens zult kunnen kijken! En dit geldt niet alleen voor deze twee details. Over de tientallen andere kleine en grotere scènes spint hij een even prikkelend web van associatieve droombeelden, spiegelende motieven en erotische accenten, allemaal geput uit het rijke laatmiddeleeuwse en kerkelijke beeldenarsenaal.

Dubbele bodems?

De vraag dient zich dan natuurlijk aan, waar Bosch al deze dubbele bodems, dit *Land of Unlikeness*, heeft opgeduikeld, voor wie dit ingewikkelde spel is geschilderd, en door wie het is bedacht? Falkenburg schetst daarom een boeiend portret van het schatrijke maar ook ontwikkelde leefmilieu van de hoge Bourgondische adel in Brussel. Hij vertelt van de boekerij van de hertogen en hoe het aan hun hof gebruikelijk was om gezamenlijk luidop allegorische werken als de *Roman de la Rose* te lezen en spiritueel te bediscussiëren. In een dergelijke ambiance kan de Tuin der Lusten als een uitdagend *conversation piece* perfect op zijn plaats zijn geweest!

Als Bosch in mei 1498 het beheer van zijn belangen en bezittingen tijdelijk aan een bewindvoerder overdraagt, doet hij dat misschien omdat hij door Engelbert II van Nassau naar Brussel is ontboden. Wellicht om daar een complex veelluik te schilderen. Falkenburg komt zelfs met een geleerde humanist op de proppen, die inderdaad als geestelijke vader, als leidende gids gefungeerd kan hebben: de getrainde wetenschapper Joris van Halewijn. Maar dit wordt allemaal wel erg hypothetisch!

Vele schrijvers hebben de afgelopen eeuw getracht het raadsel van de Tuin der Lusten op te lossen. Als Falkenburg gelijk heeft hebben ze allemaal gezocht naar iets wat er niet is: een eenduidige en alomvattende uitleg van het drieluik. En als hij gelijk heeft, zullen we voortaan gefascineerd rondwandelen in een Tuin vol door Bosch en zijn opdrachtgever bedoelde dubbelzinnige raadselachtigheid, in een *Land of Unlikeness!*

R. Falkenburg, *The Land of Unlikeness, Hieronymus Bosch, The Garden of Earthly Delights* (Zwolle 2011)

* De tekst van Antonio de Beatis is overgenomen uit P. Gerlach, *Jheronimus Bosch* ('s-Gravenhage 1988) blz. 183.

Putten uit het Bossche verleden

Onlangs verscheen een interessante publicatie over archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Naar aanleiding van de pensionering van oud stadsarcheoloog Hans Janssen, schreef een groot aantal collega's een zogenaamde 'vriendenbundel', met korte artikelen die slechts één gezamenlijke noemer hebben: Bossche archeologie. In gewicht en omvang is het een pittig boek, maar het is heel bewust voor een breed publiek geschreven. Wetenschappelijk onderzoek wordt op een toegankelijke wijze gepresenteerd. De artikelen bevestigen hoe gevarieerd en boeiend de Bossche geschiedenis is. De variatie is groot: van het oksaal in de Sint-Jan tot de makers van rozenkransen; van de kastelen van de elite in Bokhoven en Oss tot boerderijen op het platteland; van een gouden broche van een Engelse edelman tot koperdraad uit Zweden; van loden gewichtjes tot ivoren kunstgebitten en van burenruzies rond de Binnendieze tot de handel met China en Zuid-Amerika. Ons bodemarchief en ook de andere archieven hebben nog veel verrassingen in petto en zijn nog lang niet uitgeput! Kortom, een boek voor iedereen die geïnteresseerd is in de Bossche geschiedenis.

R. v. Genabeek, E. Nijhof, F. Schipper en J. Treling (redactie), *Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch.* (Alphen aan de Maas 2012) Uitgeverij Veerhuis, 320 p., 22 artikelen, prijs € 39,95.

Adelaar met wapenschild, kalksteen, afkomstig van het zestiende-eeuwse hoofdgebouw van kasteel Bokhoven. Illustratie uit het besproken boek. (Foto: BAM)

Zicht op de Sint-Jan

Stadsgezicht door Bruno van Straaten

Maurice Wery*

In de collectie van Stichting Huizinghe 'De Loet' in 's-Hertogenbosch bevindt zich een getekend stadsgezicht van 's-Hertogenbosch door de Utrechtse kunstenaar Bruno van Straaten I (1786-1870).

De tekening toont een gezicht op de Sint-Jan gezien vanuit het zuiden. Op de tekening is de zeventiende-eeuwse bekroning van de westtoren van de Sint-Jan – die gedeeltelijk afbrandde in 1830 – nog intact waardoor de tekening in ieder geval vóór 1830 is te dateren. Er zijn uit deze periode niet veel gedetailleerde tekeningen bekend die zicht geven op de bebouwing zuidelijk van de Sint-Jan. Het is daarom interessant deze tekening van Van Straaten beter te bekijken.

Dateren

Het standpunt van de tekenaar is heel goed te bepalen. Dat was op de wal waar nu de Hekellaan ligt. Het drassige terrein op de voorgrond, waar de man met hond loopt, is het perceel waar later het Gymnasium, de Militaire Rijbaan en de Rijks

Afb. 1. Bruno van Straaten I, Gezicht op de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch vanuit het zuiden, vóór 1829, tekening, potlood op papier, 203 bij 325 millimeter, in collectie Stichting Huizinghe 'De Loet', 's-Hertogenbosch. (Foto: auteur)

Afb. 2. Detail kadastrale kaart 's-Hertogenbosch 1823 (sectie H2). (Foto: BAM) Toelichting:

1 *Ongeveer standplaats van de tekenaar.*
2 *Huidige Nachtegaalslaantje.*
3 *Het Verbeterhuis, later deel van Joannes de Deo.*
4 *Sinds 1828 Sociëteit Casino.*
5 *Judasbrug.*

Hoogere Burgerschool zijn gebouwd. Dit perceel bestond uit bleekvelden die oorspronkelijk hoorden bij het voormalige Baselaarsklooster.[1] Na de verovering van de stad in 1629 vervielen de bleekvelden aan de Republiek, maar de weides bleven gedurende de eeuwen erna in gebruik als bleek tot in ieder geval 1877. Waarschijnlijk zelfs tot het moment dat de grond bouwrijp werd gemaakt voor bovengenoemde nieuwbouw.[2] De bomen helemaal links markeren het Nachtegaalslaantje. De bebouwing achter de bomenrij bevindt zich aan de westzijde van dit laantje en de Papenhulst. Hiervan is één bouwvolume goed zichtbaar. Het hoge zadeldak helemaal links is van een groot huis op de plek van de latere Sociëteit Casino. In de achttiende eeuw stond op dit perceel een groot huis met erf en aangrenzend het van oorsprong vijftiende-eeuwse Jan Moons Mannengasthuis. In dit eerste gebouw werd in 1828 de Sociëteit Casino opgericht waarna één jaar later afbraak volgde ten behoeve van de eerste nieuwbouw voor de Sociëteit op deze plek.[3] Op deze manier kan de tekening nog iets preciezer worden gedateerd, namelijk vóór 1829, het jaar dat dit woonhuis werd afgebroken.

Gebouwen identificeren

De bouwvolumes aan de oostzijde van de Papenhulst zijn zeer nauwkeurig getekend en deels terug te vinden op de kadastrale kaart van 1823 (afb. 2). Net ten zuiden van de Dieze – nu Binnendieze – is wat lage bebouwing zichtbaar, mogelijk een boerderij of schuur die in gebruik was als wasserij, gezien de ligging temidden van de bleekvelden. Het pand direct ten noorden van de Dieze, het eerste pand aan de rechterhand na de Judasbrug, is goed zichtbaar op de tekening. De kadasterkaart toont een L-vormige plattegrond die correspondeert met het complex met zadeldak en trapgevels – duidelijk herkenbaar op de tekening – evenwijdig aan de Papenhulst en haaks daarop een lagere vleugel langs de Dieze. In de hoek aan de binnenzijde stond een traptoren die op de tekening goed te zien is. Ook op de kadastrale kaart uit 1823 is deze traptoren ingetekend. Het geheel wordt door het kadaster aangeduid als 'Verbeterhuis'. Omstreeks 1600 was hier het klooster van de Arme Clarissen van Boxtel gevestigd.[4] Later bewoonden diverse families het gebouw tot Jan van de Gevel aldaar een instelling begon tot bewaring van krankzinnigen en personen met aanstootgevend gedrag. Vanaf 1779 tot de

Afb. 3. Opname uit circa 1910 van de gebouwen waarin ooit de Arme Clarissen van Boxtel gehuisvest waren en die later dienden als 'Verbeterhuis'. Op de voorgrond de Judasbrug. Uit het werk van Van Sasse van Ysselt over de Voorname huizen van 's-Hertogenbosch. (Foto: Stadsarchief)

opheffing in 1864 werd dit 'Verbeterhuis' geëxploiteerd door leden van de familie Rippens.[5] Het pand – met het karakteristieke verspringende huisje aan de voorgevel – is in 1912 afgebroken ten behoeve van de bouw van het ziekenhuis Sint Joannes de Deo van de 'Duitsche Broeders' in 1914. Net voor de afbraak is het complex nog gefotografeerd aan de voorzijde (afb. 3). De tekening toont oorspronkelijke details die op de foto uit 1910 niet meer aanwezig zijn, zoals de vorm van de traptoren met spits, de trapgevels van beide gebouwen en de klokgevel van het zuidelijke bouwdeel aan de Papenhulst.

Raadselachtig pand

Meer naar rechts is op de tekening, wat meer noordelijk gelegen, een langwerpig gebouw te zien met zadeldak. Dit gebouw heeft een eenvoudige, gesloten vorm, slechts onderbroken door een kleine dakkapel aan de zuidzijde. Op de kadastrale kaart is niet goed te zien welk pand het betreft. Mogelijk gaat het om het gebouw aangeduid als 'Zoutkeet'. Tussen het klooster van de Clarissen en de Sint-Jan bevond zich ook de zogenaamde Heerenkelder, later de Vrijmetselaarsloge, die in 1913 is afgebroken.[6] Dit gebouw, met een zeventiende-eeuwse toegangspoort aan de Papenhulst, wordt echter niet als een bijzonder groot gebouw omschreven. Daarom komt het niet in aanmerking om geïdentificeerd te worden als het grote gebouw met zadeldak op deze tekening.

Het stadsgezicht biedt dankzij het standpunt en de detaillering een nieuwe kijk op dit gedeelte van de Bossche binnenstad. Vooral de afbeelding van het klooster van de Arme Clarissen van Boxtel met de karakteristieke traptoren vormt een welkome aanvulling op het tot op heden vrij summiere beeldmateriaal van dit gebouw. Tot slot is het goed te weten dat de tekening op nog geen tweehonderd meter van het standpunt van de maker wordt bewaard, in de collectie van Stichting Huizinghe 'De Loet' in de Peperstraat.

* Maurice Wery MA is kunsthistoricus en werkt voor Stichting Huizinghe 'De Loet', 's-Hertogenbosch.
Met dank aan Ronald Glaudemans (BAM) voor het aanleveren van historisch-topografische gegevens.

Noten

1 A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, 3 dln. ('s-Hertogenbosch 1910-1914), deel II, p. 496.
2 Een uittreksel gedateerd 20 september 1877 van de kadastrale kaart, ondertekend door stadsarchitect J.M. Nabbe, toont de percelen sectie H nrs. 704 tot en met 707 'perceelen, [...] die tot de Stadsbleek behooren.' Het kaartje is gemaakt t.b.v. verlenging van de huur van de bleek. (Stadsarchief, HTA).
3 Van Sasse van Ysselt a.w., deel II, p. 534.
4 Idem, p. 497.
5 A. Vos, ''Gek' wordt lastig. Opsluiting van lastige mensen in het verbeterhuis van Rippens', in: *'s-Hertogenbosch* jrg. 6 (1998) nr. 1, p. 1-20.
6 Van Sasse van Ysselt a.w., p. 509.

Vincent Verstappen*

Herman Moerkerk (1879 – 1949)

De uitspraak

Herman Moerkerk was in de eerste helft van de twintigste eeuw een veelzijdig kunstenaar. Hij bewoog zich op diverse terreinen van de schone kunsten en letteren: als gevestigd en gewaardeerd schilder en tekenaar, in de wereld van het theater als regisseur en ontwerper én in de journalistiek als illustrator, literator, kunstcriticus en verslaggever van onder andere de *Katholieke Illustratie*.

Moerkerk als karikaturist

Moerkerk woonde en werkte tot 1928 in 's-Hertogenbosch en daarna tot zijn dood in 1949 in Haarlem. In zijn geboortestad leeft hij in het culturele collectieve geheugen voort als die grappige karikaturist die met enkele lijnen de ziel en zaligheid van vooral de gewone Bosschenaar kon weergeven.
Vanaf 1922 verschenen er van zijn hand vele politieke spotprenten in de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*. De bekendste daarvan is ongetwijfeld de tekening uit 1941 van de scheidende burgemeester Van Lanschot met de vijftigduizendste inwoner van de stad op zijn schoot, met het onderschrift: Dè me dè op 't scheie van de mert nog gebeure mot, junkske... dè za'k nooit vergete!
Herman Moerkerk volgde nooit een opleiding tot beeldend kunstenaar. Wel ontving hij wat raadgevingen van onder andere de oude Piet Slager (1841-1912), die aan Hermans ouders adviseerde hem geen tekenlessen te laten nemen opdat hij zijn originaliteit zelf zou verfijnen. Wel had Moerkerk zijn inspirerende voorbeelden. Honoré Daumier (1808-1879) was een van hen. Daumier was een sociaal geëngageerd karikaturist wiens kunst uitstijgt boven het anekdotische. Hij beeldde niet alleen de negentiende-eeuwse Fransman uit, maar ook de sociale wantoestanden van zijn tijd. Beroemd zijn Daumiers rechtbanktaferelen. En die heeft Moerkerk goed in zich opgenomen.

Opmerkelijk verjaardagscadeau

Op 26 juli kort na de Tweede Wereldoorlog verrast mevrouw Lamers-Kneepkens haar man Ernst, dan kinderrechter te Amsterdam, met een origineel verjaardagscadeau. Ze heeft haar oom Herman gevraagd een mooi toepasselijk schilderij te maken. Moerkerk weet wel raad met de familieopdracht. Hij plaatst drie rechters zelfgenoegzaam achter een tafel gedekt met groen vilt. Rechts op de achtergrond, wat vaagjes, vermoedelijk een griffier en links, op de voorgrond, de officier van justitie. Of ze bestaande leden van de toenmalige rechterlijke macht zijn, is waarschijnlijk maar wie het zijn, is onbekend.
Mr. Ernst A.M. Lamers is zeer ingenomen met het kunstwerk, maar het komt hem voor alsof er iets aan ontbreekt: natuurlijk, de verdachte en de raadsman. Geen nood, oom Herman is tot aanvulling bereid en met dezelfde techniek (krijt en aquarel) en in dezelfde afmeting creëert hij het tweede luik. Moerkerk zet achter het beklaagdenbankje twee personages, wellicht een echtpaar, en op de achtergrond een getuige (?) en de parketwachter. Parallel aan de positie van de openbare aanklager op het magistratenluik, staat links prominent op de voorgrond, de raadsman.

Realiteit intensiveert spot

Wie preciezer kijkt naar het tweeluik ziet dat de zittende en staande magistratuur karikaturaal zijn afgebeeld in tegenstelling tot de verdachten en hun raadsman. Zij zijn realistisch weergegeven. Vooral de oogopslag waarmee de vrouw naar de rechters kijkt, zit vol argwaan. De man kijkt met een ietwat opgeheven hoofd en met felle ogen naar de magistratuur. De advocaat staat naast de mensen die hij vurig heeft verdedigd. Met zijn hoofd schuin, zijn bef los, zijn stukken in de linkerhand, zo kijkt de raadsman in een kritisch afwachtende houding naar de meervoudige strafkamer die zo dadelijk met haar uitspraak komt.
Terug naar het eerste schilderij: de karikatuur. We beschouwen de heren rechters nu met de observaties en interpretaties van het realistische werk in ons achterhoofd. En zie: de eerder genoemde zelfgenoegzaamheid blijkt erger! De middelste rechter kijkt laatdunkend, misprijzend, de linker neerbuigend en de rechter rechter slaapt nog steeds. Moerkerk weet de karikaturale intensiteit te vergroten door naast de overdrijving een doorleefde werkelijkheid te plaatsen, een procédé dat hij wel vaker binnen één werk toepaste. Dat we hier uiteindelijk te maken hebben met een tweeluik met grote spotkracht, is een gelukkig toeval in het werk van Herman Moerkerk.

* Vincent Verstappen is voorzitter van De Boschboom en auteur van het boek *Op zoek naar erkenning* samen met Frans van Gaal. In het volgende nummer van *Bossche Bladen* verschijnt een interview met hem.

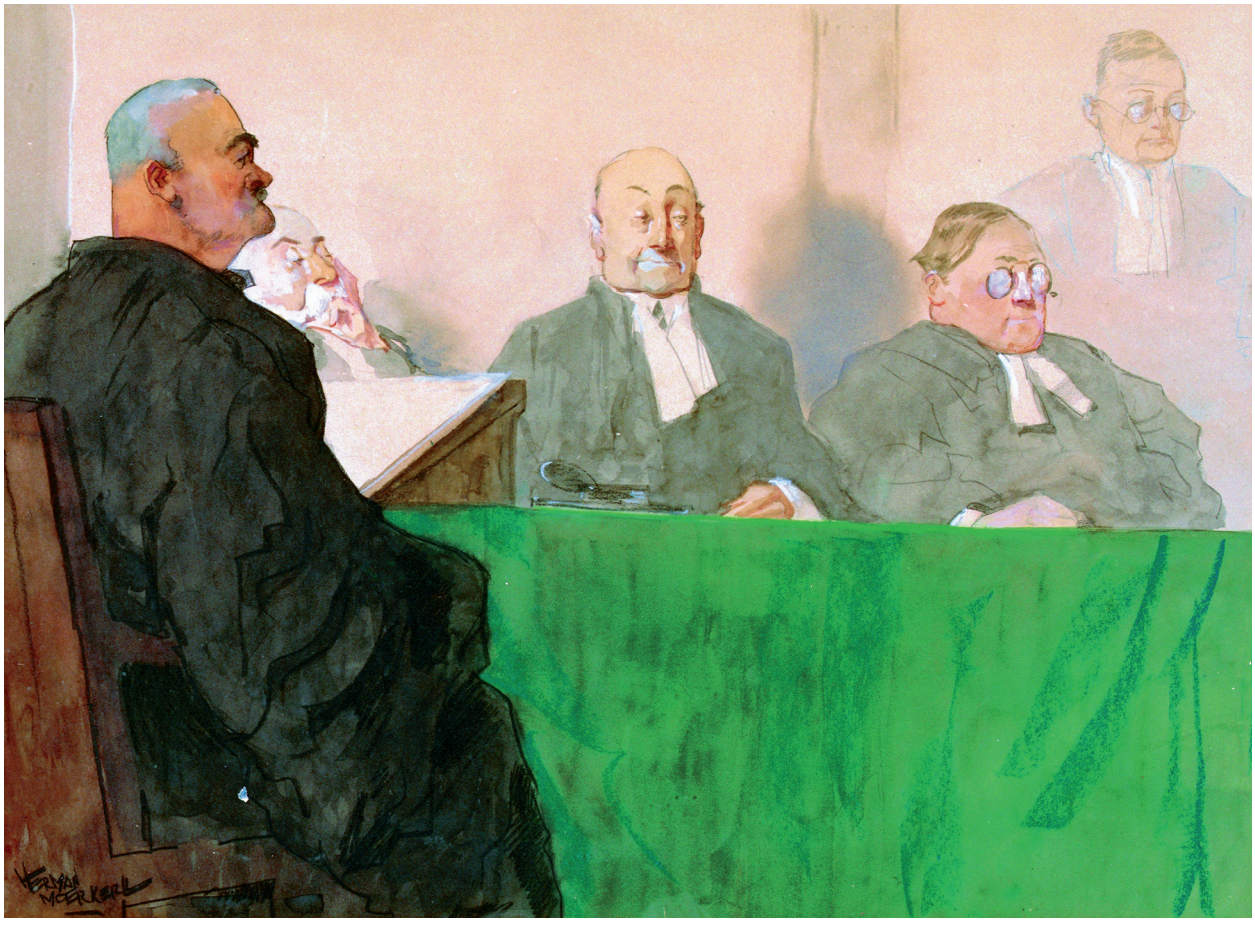

H. Moerkerk, De rechters en de openbare aanklager, krijt en aquarel, waarschijnlijk 1947. (Particuliere collectie)

H. Moerkerk, De verdachten en de raadsman, krijt en aquarel, waarschijnlijk 1947. (Particuliere collectie)

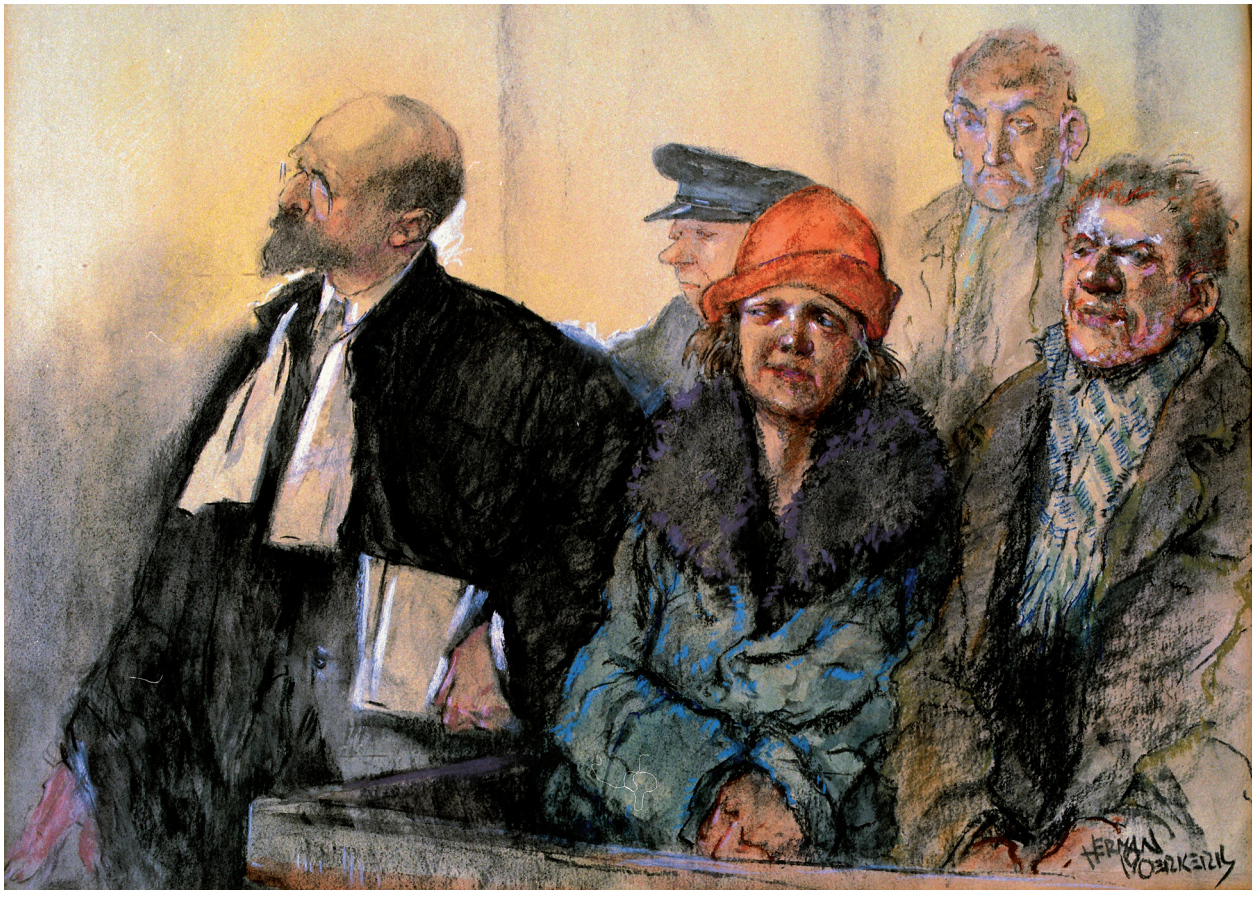

Stefan Molenaar

Voorgevel

In 1881 werd in Helvoirt, niet ver van Den Bosch, de laatste wilde wolf van Nederland doodgeschoten. Je vraagt je af of dat destijds de voorpagina's heeft gehaald. Men zal de wolf toentertijd toch vooral hebben beschouwd als een ouderwets, mottig beest uit een sprookje dat door het oprukkende cultuurlandschap naar de randen van de beschaving was verjaagd, al wil ik hiermee niet betogen dat je dan automatisch in Helvoirt uitkomt. Om de dood van die laatste wolf zal destijds dus niemand erg hebben getreurd en ik vrees dat eenzelfde gevoel zal hebben overheerst toen in Den Bosch in 1878 de laatste houten voorgevel werd gesloopt. Deze houten voorgevel behoorde toe aan het pand Kerkstraat 75 ook wel bekend als *Het Fransche Kabinet*. Naar de redenen om deze laatste houten voorgevel te slopen, blijft het gissen.
Hoewel men niet meer in sprookjes geloofde, vond men het misschien toch veiliger om een stenen voorgevel te bouwen aangezien er nog wolven rondliepen in de buurt van Den Bosch die wel eens op het idee zouden kunnen komen om de boel omver te blazen. Aannemelijker is het echter, dat de houten voorgevel gezien werd als een ouderwets en armoedig overblijfsel uit het verleden, dat niet meer paste in de moderne tijden die waren aangebroken. Met het slopen van deze laatste houten gevel kwam echter wel een resoluut einde aan een bijna 700 jaar oude traditie. Er waren tijden dat vrijwel alle huizen in 's-Hertogenbosch van hout waren. Omdat in ons vochtige klimaat het hout niet erg duurzaam bleek, vond in de loop van de tijd een 'verstening' van de Bossche binnenstad plaats. Allereerst waren het de onderzijden

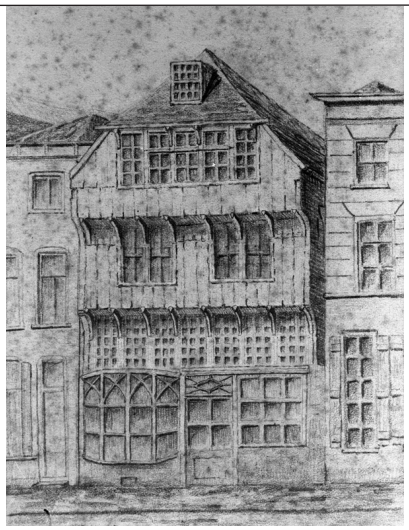

Tekening van de laatste houten gevel van 's-Hertogenbosch: 'Het Fransche Kabinet' in de Kerkstraat, kort voor de sloop in 1878. Het pand werd toen gebruikt door de lintfabrikanten Van der Vaart. (Origineel: Brabant Collectie in Universiteit Tilburg; foto: Stadsarchief)

(inclusief fundering) van de zijmuren die in baksteen werden opgetrokken zodat er een stevige basis ontstond en optrekkend vocht geen kans meer kreeg. Ook de brandmuur, de muur waar de open haard zich bevond, werd logischerwijs al snel van baksteen. Vervolgens trokken de Bosschenaren de bakstenen zijmuren steeds hoger op en tot slot ziet men in de 15e eeuw dat ook de strooien- en rietendaken werden vervangen door daken van pannen en leien. Behalve dat de huizen in de stad steviger en duurzamer werden, was een versteende stad natuurlijk ook veel beter opgewassen tegen de gevreesde stadsbranden. In 1400, 1419 en 1463 verwoestte het vuur delen van de Bossche binnenstad. Het stadsbestuur was er op gebrand om de kans op herhaling zo klein mogelijk te maken. Veel houten voorgevels werden in dit bijna onontkoombare verstenings-proces meegenomen maar wie het beeld van de binnenstad rond 1600 bekijkt, ziet dat er nog opvallend veel houten voorgevels aanwezig zijn.

Helemaal onlogisch was dit niet want houten voorgevels bleken een aantal hardnekkige voordelen te hebben. Ze waren licht en eenvoudig te bouwen en te repareren. Door elke verdieping van je huis iets buiten de onderste te laten uitsteken (uitkragen) won je bij elke verdieping bijna een halve meter woon- en werkoppervlak. Bij vijf verdiepingen leverde dat over de breedte van de voorgevel al snel 2,5 meter op! In de 18e eeuw stond er een hoekpand op de Markt dat aan de voor- en zijgevel tot vijf verdiepingen uitkraagde en daarmee meer leek op een omgekeerde piramide dan een op een keurig Bosch woonhuis. Paradoxaal genoeg werd het huis door zijn hoogte (er stond ook nog een torentje op!) als uitkijkpost voor de brandweer gebruikt. Het belangrijkste voordeel van een houten voorgevel was echter misschien wel dat je er veel hoge ramen in kon maken waardoor er veel daglicht tot achter in het huis viel. Dit was vooral voor de ambachtslieden, en daar telde 's-Hertogenbosch er nogal wat van, van groot belang omdat zij voor hun dagproductie vooral afhankelijk waren van de hoeveelheid daglicht. Ondanks het feit dat het Bossche stadsbestuur in de 17e en 18e eeuw nog heeft geprobeerd om met subsidies en penningen de bouw van stenen voorgevels te stimuleren, bleven houten voorgevels bestaan. Helaas valt op de drempel van de 20e eeuw dan toch het doek. Hoewel er in de 19e eeuw al wel mensen opstonden, die zich sterk maakten voor het behoud van de Bossche houten voorgevels kwam de uitvinding van de Monumentenzorg te laat om dit fenomeen voor Den Bosch te behouden. We moeten vandaag de dag dan ook tot de treurige conclusie komen dat we in onze binnenstad al ruim honderd jaar geen Bosch hout meer voor de deur hebben om van te genieten.

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Aanvulling archief brandweer, ca. 1945-2010, ca. 3 m (gedeeltelijk beeldmateriaal)
- Archief Gremio Uno, studentenvereniging van de HAS, 1948-2011, 2 m, ontvangen van de HAS
- Aanvulling archief Michelin, ca. 1975-1985, 0,1 m (hoofdzakelijk OR), ontvangen van dhr. P. van Dinther, Zaltbommel
- Aanvulling archief Van der Does de Willebois, 1886-1926, 1 omslag, ontvangen van dhr. F. Haans uit Noorwegen
- Twee charters namelijk een gelofte van onschuld van een voormalig stadsbestuurder (1548) en een ander betreffende rentes op Bossche huizen (1558), via het BHIC ontvangen van het bisdom Antwerpen
- Beeldmateriaal behorend tot het archief van de parochie Bokhoven, betreffende het dorp en in het bijzonder de kerk, 20e eeuw, ca. 0,8 m, ontvangen van oud-pastoor dhr. X. van der Spank
- Collectie glasnegatieven Van der Vaart, ca. 500 stuks, betreffende de familie en de kleding- en manufacturenhandel in de Hinthamerstraat, ca. 1900-1940, ontvangen van dhr. M. van der Vaart
- Foto- en diacollectie van J.G.A. Stroosma, voormalig gemeentearchitect, ca. 200 stuks (hoofdzakelijk betreffende het Brabantbad), ca. 1960-ca. 1980, ontvangen van dhr. C. de Jager
- Foto's van fotobureau Het Zuiden betreffende de eerste H. Mis van pater L. van Erp op 13 juni 1947 in de St. Leonarduskerk, ca. 15 stuks, in tijdelijke bruikleen ontvangen van mevr. W. van Gerven uit Ammerzoden, ter scanning
- Foto's van kunstwerken vervaardigd door beeldend kunstenaar Harrie van den Thillart, ca. 1940-2000, ca. 60 stuks, ontvangen van Regionaal archief Tilburg
- 3 films en een geluidsband ontvangen van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch betreffende Den Bosch 750 jaar, restauratie van de Sint-Jan en Hertogenwandeling 1985
- Ontvangen van dhr. T. Burg uit Zwolle ca. 25 negatieven van opnamen gemaakt door zijn vader in 's-Hertogenbosch, hoofdzakelijk tijdens de Tweede Wereldoorlog
- 5 ingelijste foto's van geneesheer-directeuren van het GZG, 19e-20e eeuw, ontvangen van dhr. G. Jansen uit Vught

Openstelling

Het Stadsarchief is de komende maanden geopend op de zaterdagen 6 oktober, 3 november en 1 december, telkens van 09.30-17.00 uur. Daarnaast is het Stadsarchief vanwege Open Huis geopend op zondag 7 oktober van 12.00-17.00 uur (zie hierna). Het archief is gesloten op dinsdag 25 en woensdag 26 december i.v.m. Kerstmis en op dinsdag 1 januari 2013.

Maand van de Geschiedenis

Oktober 2012: 'Arm en Rijk'

Het Stadsarchief is coördinator van de Tijdreizigeractiviteit 'Maand van de Geschiedenis'. We sluiten dit jaar aan bij het landelijk thema 'Arm en rijk'. Over het programma met de Avond van de Geschiedenis (hoofdspreker Mr. Dries van Agt), de première van een filmdocumentaire, wandelingen, lezingen en verdere activiteiten vindt u meer in de advertentie elders in dit nummer en op de website *www.detijdreiziger.nl*

Open Huis

Zondag 7 oktober

Op zondag 7 oktober houdt het Stadsarchief van 12.00-17.00 uur Open Huis. Het is dé mogelijkheid voor Bosschenaren en andere geïnteresseerden om achter de schermen van deze organisatie te kijken, maar ook de nodige informatie op te doen. Op deze dag maakt u kennis met de vele activiteiten van het archief, worden er films vertoond, rondleidingen en presentaties verzorgd, dubbele boeken, kranten en foto's te koop aangeboden. Rond het thema van de Maand van de Geschiedenis is een tentoonstelling ingericht. Er is een demonstratie van het werk van de vrijwilligers van het Stadsarchief. Rondleidingen bieden u een blik in het depot, waar ruim 6 kilometer Bossche archivalia worden bewaard, en op de topstukken in de schatkamer. Kinderen kunnen genieten van een digitaal spel, er is muziek en ook is koffie, thee en water verkrijgbaar. Meer informatie vindt u in de regionale pers en op de website *www.stadsarchief.nl*

Een van de foto's uit het recent ontvangen materiaal van de parochie Bokhoven. Pastoor Breugelmans is aan het preken, ca. 1955.

dekkers
van
gerwen

smart printing concepts

Hoe kan ik zonder kwaliteitsverlies toch tijd, geld en het milieu (be)sparen?

Smart thinking,
Creative printing.

Hoe kunnen we efficiënter drukken? Het milieu sparen? De kwaliteit en creativiteit van onze communicatiemiddelen verhogen? De massa persoonlijk benaderen, zonder daar meer voor te betalen? Welkom bij Dekkers van Gerwen. Dé partij die verder denkt en werkt dan het reguliere drukwerk. Dé partner die vloeiend 'digitaal' spreekt en drukt. Het resultaat: creatieve en kwalitatief hoogwaardige printoplossingen waarmee tijd, geld, het milieu en heel veel onnodige moeite bespaard wordt. Smart Thinking. Creative printing noemen wij dat!

- Drukwerk
- Printing on Demand
- Variable Data Printing
- Mail, Voorraad & Logistiek

Zegt u het maar: wat zijn uw wensen? Wij denken graag op slimme en creatieve wijze met u mee.
Bel 073 - 594 47 44 of kijk op www.dekkersvangerwen.nl

interesse?

In Brabant toont u het Brabantse erfgoed in al zijn rijkdom én rijkheid. Zes keer per jaar, volledig in kleur en op een wijze die beeldenpracht koppelt aan inhoudelijke verdieping.

3 x voor slechts € 10

Bent u nieuwsgierig naar meer *In Brabant*?

Vul dan snel onderstaande bon in.

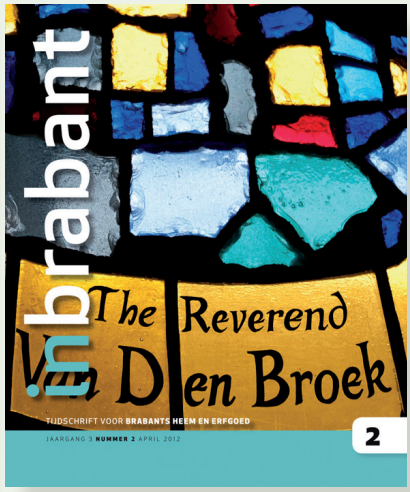

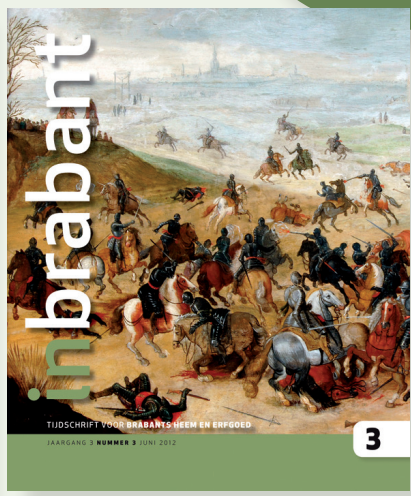

Ja, ik neem tot wederopzegging een abonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

- ☐ € 27,- voor een jaargang van zes nummers
- ☐ € 22,50 voor een jaargang van zes nummers, want ik ben lid van de volgende bij Brabants Heem aangesloten heemkunde kring:

Ja, ik neem een proefabonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

- ☐ € 10,- voor drie nummers

Abonnementen kunnen ingaan in het lopende of eerstvolgende kalenderjaar. Berekening geschiedt per kalenderjaar. Wanneer opzegging de uitgever niet uiterlijk 1 december bereikt, wordt het abonnement automatisch voor het nieuwe kalenderjaar verlengd.

Wilt u een abonnement cadeau geven? Neem dan contact op met Erfgoed Brabant via tel. 073 – 615 62 62. Of kijk op www.erfgoedbrabant.nl voor meer informatie.

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Telefoon

Handtekening

Stuur deze bon (of een kopie ervan) in een envelop naar Erfgoed Brabant, antwoordnummer 10032, 5200 VB 's-Hertogenbosch, o.v.v. Tijdschrift *In Brabant* (een postzegel is niet nodig)

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 16

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijkse uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabants Museum.

Redactie
Alies Baan
Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Ronald Glaudemans
Ed Hoffman
René Kok
Marianne Sturm
Pascal Viskil (hoofdredactie)

Vaste medewerkers
Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Stefan Molenaar
Jos Swanenberg

Redactieraad
Rolf Hage
Hans Meester
Vincent Verstappen
Fiona Zachariasse

Redactieadres en informatie
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen
€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers
Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Anne-Marie Aarts-Frederix,
telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak
Nika grafische vormgeving, Vught

Druk
Drukkerij Dekkers van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright
Stadsarchief 's-Hertogenbosch, september 2012

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde
Schilderij zuidertransept van de Sint-Jan, vervaardigd door E. Koster in 1838. Het kunstwerk laat duidelijk zien dat de kathedraal toen in slechte staat verkeerde. Het schilderij berust in Collectie 'Huizinghe de Loet', 's-Hertogenbosch. (Foto: Stadsarchief, Jac. Biemans)

Foto omslag achterzijde
De Sint Jansstraat omstreeks 1900 gaf nog een goede impressie van een middeleeuws straatbeeld door de trapgevels en vooral de uitkragende zijgevels van het Keershuis (links) en het huisje rechts, dat nog een half-versteende houten gevel had. Dit geveltje werd begin 20e eeuw afgebroken. Voor meer informatie over Bossche gevels zie de BAMpraat in deze aflevering. (Foto: Stadsarchief, collectie Adolf van Engelen)

www.bosschebladen.nl
www.stadsarchief.nl
redactie@bosschebladen.nl

's-Hertogenbosch

Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch